СУЧАСНІСТЬ

О. Коломиєць: Поезії — В. Некрасов: По обидва боки океану — Е. Райс: Міркування про сучасне мистецтво — Я. Славутич: Наклади серійних видань на Україні — С. Ю. Процюк: Економічно-історичні дослідження на Україні — А. Жук: Як ми їхали до Америки — І. Франко: Геройство твердої руки — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки — Листи до редакції

5 (41)

ТРАВЕНЬ 1964

SUČASNIST' - Mai 1964 - München 2, Karlsplatz 8/III

digitized by ukrbiblioteka.org

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

5 (41)

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статтей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статтей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Tel.: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «Biblos» G.m.b.H., München 13, Hess-Str. 50-52

digitized by ukrbiblioteka.org

ЮРІЙ КОЛОМИЄЦЬ: ПОЕЗІЇ

КІНЕЦЬ ОСЕНИ

Кінчалась хвора осінь,
У стогонах віддала дух.
Поклалась в мерзлу домовину,
На цвинтарі скажених завірюх.

Був похорон:
З відвічно сивим архиреєм
Процесія тяглася поза дні . . .
Кадило сірим вітровієм,
Заупокій гуняли чагарі.

Печатали могилу:
Ліси промову голосили —
Не вперш сльозила заметіль;
На зводах обрії десь нили,
Тремтів промезлий небосхил.

Ялиці піли вічну пам'ять —
Вовки десь скаржились на місяць,
А хмари хаосу не тямлять,
Розбились вростіч на сто тисяч.

Волосожар жеврів знайомо,
Байдуже спали десь зірки,
А місяць в скибі тлівся кволо,
На білу рать кидав мазки.

Великий Віз квапливо плив,
Зоріючи на землю кпинно,
Об хаос мовчки опирався
І мчав на південь безупинно.

НЬЮ-ЙОРК

Так, це він, шатун життя,
В надміру повних берегів —
Хемічно змішане буття,
В циліндрі вибухів-гудків.

Гігантським поршнем дишуть груди,
Зарослі тиччям димарів.
Тут такт інакший, інші люди,
Не мають чорта, ні богів.

Тут цокіт, брук і закаблуки,
І нерв напружений Бродвею.
Тут Африка, голляндські внуки —
Алеґро-такт у підземеллі.

Тут час, панове, час . . . і баста,
Закон розгублених істот.
Тут філософія сучасна —
Ґвалтуй життя, сягай висот.

*

Помирав я не раз,
Часом встигав народитись,
І ніхто не питав
Як називалася моя смерть.

Помирав в колосках;
На колії возів мого діда
Не плакав думками,
як він.
Байдуже дививсь в піднебіння
Чумацького неба,
І чулося слово беззубе,
Мов шавкання волів,
А я вже вмер в долонях ночі.

Помирав на гарбі
На зеленім осоті отав;
Лежав рублем,
І помирав у перевеслі
Для мене не впору дівчат . . .
Помирав . . .
І ніхто не знав,
Як називалася моя смерть.

digitized by ukrbiblioteka.org

I

Очі зійшлися з очима
і висушили океан;
і бачиш нагі береги,
і не спинивсь приплив у серці.

Під ґанком зоряних шептань
лягає сад у вічний сон,
нема вже рути — океану . . .
і жалю хочеться напитись,
одурманіти, повірте,
і не хочеться відпливів,
не випитих очей і уст,
і тьмяности петуній білих.

Очі зійшлися з очима
у тузі осінніх вагань,
і висушили океан,
і не спинивсь приплив у серці
восени, біля уст-бруньок
на провесні життя.

II

Заснула ніч,
і почало світати;
без краю, без кінця
розлігся ранок-немовля.

І раптом плач,
і кануть ранні сльози
незрячих пахощів отав
вчорашньої стерні.

І спить вже ніч:
На перелазі дня обручик
поліз на кіл,
відкрив ліниві очі небозводу.

ГРОМОВИЦЯ

Ілля ридваном тарабанним,
І блискавки у чорні хмари
Розкидали вогневі жили.

Не чебрецем запахло,
Не загірчило полином,
По мотузках спустилось небо,
В шпориш ударило вогнем.

Темрява вишкірила зуби,
Пітьму жувала градом.
Піжили ливені з висот.

Васильками не пахло,
Не жовк безсмертник в полі.
З гармати била западня,
Надвоє краяло тополі.

Кишіло ніччю серед дня,
Згубилось сонце у безодні,
В піжмурки грала далечінь.

Не пахла пижма,
І не п'нило деревієм.
Картеччю сипалися громи . . .
Із недрів вийшли чорні змії.

digitized by ukrbiblioteka.org

ВІКТОР НЄКРАСОВ: ПО ОБИДВА БОКИ ОКЕАНУ

Нарисом В. Некрасова починаємо друкувати вибір з сучасної російської прози, яка має певні відмінності, не властиві українській прозі. Ці відмінності легко помітить кожен спостережливий читач. Докладніше про них буде мова в одному з наступних чисел. Редакція

I. В ІТАЛІЇ

— Що ж, знову побували в Італії?

— Знову.

— Ну й як?

— Чортячо втомився. Два тижні все таки такий стислий строк . . .

— Стислий, зрозуміло. А все таки?

— Ну, як вам сказати. Цікаво, звичайно . . .

— Чому — звичайно?

— Та все тому ж. За два тижні, точніше — навіть за тринадцять днів, стільки намотаєшся, стільки наговоришся, стільки побачиш, що потім за півроку не розбереш.

— М-так . . .

Співрозмовець замовкає, у його погляді я бачу щось недобре.

Такий же погляд був, очевидно, і в мене, коли років десять тому один дуже визначний наш письменник, що їздить по всіляких конґресах, відійшовши від телефона, вилаявся:

— Тьху, лихо! Знову до Парижу їхати треба . . . — І у відповідь на мій здивований погляд: — Коли б ви тільки знали, до чого надокучили всі ці парижі, стоктольми, женеви. Крутишся, як муха в окропі. Ні працювати, ні відпочити.

Я був приголомшений, обурений і навіть ображений.

І ось зараз я почуваю на собі подібні ж погляди: «Втомився, мовляв, бідака. Двох тижнів йому мало. Вражень, ніби, занадто багато, перетравити не може . . . »

Я відчуваю ці погляди, і мені ніяково.

П'ять років тому я вперше поїхав до Італії. Пробув там біля місяця. Про свої враження спробував розповісти в нарисі «Перше знайомство». Поки писав, думав: «Ну, це так, перші вражен-

ня. Ачей поїду ще раз, тоді постараюся знайомство це поглибити, поширити, розвинути». І от це «ще раз» сталося. У березні 1962 року. Чи так воно сталося, як мені думалось, хотілося? Ні, не так. І все таки . . .

Питання: як, потрапивши в ту чи іншу країну, та ще на короткий строк, найбільше взнати про неї?

Відповідей багато. Найрозумніша, очевидно, наступна: «Збираєшся їхати до Італії? Тоді, будь ласкавий, сходи до бібліотеки, покопайся в спеціяльній літературі, почитай про те, що тебе найбільше цікавить, і в Італії тобі не доведеться ставити питання, на які ти можеш знайти відповіді й дома. Це перше. Це фундамент. Друге. Склади хоча б приблизний плян того, що і кого ти хочеш побачити, і пильнуй залежно від твоїх сил триматися цього пляну. Третє — не розпорошуйся, не хапайся за все, зосередься на тому, що тобі дійсно цікаве й потрібне. Четверте — не розлучайся з записною книжкою, на пам'ять не покладайся. П'яте — не лягай пізно, вставай рано: красніше ранку нема нічого ні дома, ні за кордоном. Шосте — ліпше в одному місці довше, ніж 'галопом по Европах'. І, нарешті, сьоме — чи вивчив ти мову? Як ні — гріш тобі ціна.

Оце сім тих заповідей. Виконаєш — буде користь. Не виконаєш — нарікай на себе».

Любий Боже, як я переконував себе в конечності триматися цих заповідей! Переконував, переконував, і нічого не вийшло. Крім шостої і частково першої, не виконав жодної. І хоч як дивно, не шкодую. Соромлюсь тільки за сьому — мови так і не вивчив.

Ні, не в пляні справа, не в реґляменті, не в записній книжці. Найцікавішим буває якраз протилежне — несподіванка, випадкова зустріч, нове знайомство, непередбачене питання — одним словом, не розпис, а якраз порушення розпису, і не тільки мого, а й «місцевих мешканців». Про ці порушення буде ще мова далі (вони пов'язані не стільки з Італією, скільки з подорожжю до Америки і взагалі з організацією нашої туристичної справи). А тепер кілька слів про записну книжку.

Ще за попереднього приїзду до Італії у Ватикані я вперше побачив сонми туристів (переважно західньонімецьких), що змережували сторінка за сторінкою свої записні книжки, хоч усе, що їм оповідали ґіди, викладене було у затиснених у них під пахвою путівниках. Тоді нелюбов до записної книжки зародилася. У Америці вона зміцніла, коли я зауважив, що дехто з наших туристів клопочеться тим самим — пишуть, пишуть, не встигши навіть глянути на картини, перед якими стоять. В Антверпені я ще більше зненавидів записну книжку. Проходячи повз одну стару будівлю, наш ґід показав на неї і побіжно сказав:

digitized by ukrbiblioteka.org

— От у цьому палаці завжди зупиняється король Бодуен, приїжджаючи до Антверпену.

— У котрому, в котрому? — Одна з наймоторніших і діяльних наших туристок смикнула мене за рукав.

— Ось у цьому, — відповів я і, не витримавши, через плече заглянув до неї в бльокнот.

«У оцьому ось палаці завжди зупиняється король Бодуен, коли приїжджає до Антверпену» — дослівно записала вона і, боячись проґавити черговий палац, підскоком кинулась доганяти ґіда.

На це не без підстави можуть сказати, що не обов'язково записувати всілякий непотріб, усе залежить від самого записувача. Можливо, це й так, але, на мій погляд, записна книжка потрібна письменникові головним чином для занесення в неї телефонів й адрес, в останньому ж вона тільки заважає. Магія запису, її вибірність, якщо можна так висловитися, пізніше знищує безпосередність спогадів. До деякої міри виходить те саме, що при частому розповіданні тієї самої історії: «забазікуєшся», розповідь перетворюється на зужиту, перепробувану точку з перевіреними «на публіці» деталями, які стоять, «як мур», і не дають місця іншим.

Не знаю, як інші, а я проти записної книжки.

Остаточно зненавидів я її років два тому в своєму рідному Києві, коли туди приїхав Данільо Дольчі. Визначний італійський громадський діяч, лавреат Ленінської премії, в минулому тріестський архітект, зараз він назавжди поселився в Сіцілії, щоб жити серед селян і рибалок, яким присвятив усе своє життя. Це дуже добра, чесна, самовіддана людина. Життя його варте подиву й наслідування. Він безсребреник, майже жебрак. Усе, що має, віддає селянам і рибалкам. Він намагається організувати для них можливе існування. Познайомилися ми з ним ще в Італії, в 1957 році. Він наполегливо запрошував тоді мене на Сіцілію, але, як звичайно, перешкодили реґлямент і розпис, і подорож не відбулася. Тепер він приїхав у Радянський Союз, щоб ознайомитися з системою нашого плянування — чейже вдасться застосувати щонебудь і в себе на батьківщині.

У Києві він був занятий від ранку до вечора — розривався між міністерствами, держплянами і раднаргоспами; я забіг до нього на годинку до готелю, щоб потиснути йому руку і разом пообідати. Не встигли ми сісти за столик, як він витягнув бльокнот. Жодного мого слова він не пропустив, усе записав. Можливо, те, що він записав, було йому дуже потрібне, але мені було якось сумно — замість розмови, вийшло інтерв'ю.

Ні, я рішуче проти записної книжки і проти плянування «оглядин і зустрічей», проти розпису. Найцікавіше виникає раптом, ні звідси, ні звідти, хоч у цьому ні звідси, ні звідти є свої рифи і пороги.

Для приступу я розкажу про один випадок, який трапився, правда, не в Італії, а в нас, у Радянському Союзі, але з італійцем. Я й досі холону з одного спогаду про цей випадок.

Цей італієць — Джуліо Ейнавді — видатний турінський видавець, син колишнього президента, друг Радянського Союзу, який багато зробив для популяризації радянської літератури в Італії. Приїхав він не сам, а з дружиною і другом — венеційським письменником Карантото-Ґамбіні.

У Києві вони пробули днів з два чи три. Їздили по місту, знайомилися з визначними пам'ятками — усе як водиться, як належить. І раптом ні з того, ні з цього захотілося Ейнавді на базар. Чужинці, треба сказати, взагалі люблять знайомитися з базарами, але нашому Ейнавді хтось сказав до того ж, що тільки на базарі можна придбати справжні твори народного мистецтва. Як потім з'ясувалося, мова йшла не більше й не менше, як про мальованих на цераті лебедів і вирячкуватих кішок з пап'є-маше. Ну що ж, базар, то й базар. Сіли в інтуристське авто і покотили на Поділ, на Житній базар. Крім гостей, була перекладачка і один мій приятель. Без усяких перешкод доїхали куди треба. Виходячи з авта, Ейнавді запитав:

— А фотографувати у вас можна?

— А як же, — сказав я. — Усе, крім військових і стратегічних об'єктів.

За хвилину навколо бідного Ейнавді збився натовп, і натовп далеко не мовчазний. Його обвинувачували в тому, що він фотографував якусь стару, що торгувала мурашками (від ревматизму чи що?). Дехто сягнув далі, запевняючи, що знімання роблено з шпитунською метою. Так чи інакше, але всі ми четверо — головний винуватець і нас троє, радянських громадян, — опинилися у відділі міліції. Що й казати, це був не найзразковіший відділ. Протримали нас там хвилин сорок — кудись дзвонили, вияснювали, вимагали фотоплівку, — і тільки після активних наших переконувань («Син президента! Директор великого видавництва!») і додаткових дзвінків нас відпустили і навіть вибачалися. Треба сказати, що всі ці сорок хвилин, проведених у сусідстві з якимись базарними пияками, що спали в куті, наш директор великого видавництва тримався з великою гідністю і навіть намагався потішити мене, повторюючи по-російському:

— Бивает, бивает . . .

Потім у Москві, оповідають, він дуже весело оповідав про цей інцидент, додаючи, що в Італії подібна історія тривала б щонайменше кілька годин. Взагалі ж він був дуже задоволений і сумував лише з того, що нам так і не пощастило купити «твір народного мистецтва» — перекупки рішуче відмовлялися продавати. Одна з них просто сказала мені:

digitized by ukrbiblioteka.org

— Якби знала, що для нього, зробила б по-мистецькому, а це ж так...

*

— Скажіть, будь ласка, що найцікавіше було у вас в Італії (чи в Америці)?

Попервах я вагався на це прямо відповісти. Тепер можу. Найцікавіше — це суперечки. Не скажу, що це найлегше, але це найзахоплюючіше і, можливо, найпотрібніше. Але про це пізніше. Зараз же про те, що найприємніше.

Я часто ставлю собі питання: що дає більше задоволення: коли люди, що тебе оточують, знають, хто ти такий, чи коли не знають?

Не буду лукавити — дуже принадно сидіти за одним «круглим столом» (хоч він справді й продовгастий) разом з Альберто Моравія, Карльо Леві, П'єром-Паольо Пазоліні, Ґвідо Пйовене, поруч з радянськими письменниками, що репрезентують тут, у Римі, в палаці Маріньйолі, нашу літературу. І виступати у римській телевізії теж приємно. Лише подумати, Чухрай і ти — перші радянські люди, що потрапили в цю велику, посилено охоронювану будову, господарі якої далеко не симпатизують нашому ладові, нашим поглядам. Чухрай чомусь абсолютно спокійний (привик, чорт!), а я хвилююсь. Хвилююсь, може, трохи менше, ніж мила молоденька перекладачка, дальша праця, а значить і доля якої залежить від того, як вона впорається сьогодні з перекладом виступів цих двох «сов'єтіко». І чоловік її поруч, теж хвилюється. (Можу заспокоїти — усе пішло добре, і наступного дня юні чоловік і жінка принесли нам з Чухраєм зворушливі сувеніри і торбинки зацукрованого мигдалю — традиційний подарунок молодят).

Одним словом, пощо приховувати — популярність завжди приносить насолоду.

І все таки це не найприємніше.

Не знаю, як інші, але я часто, дивлячись якийнебудь гарний фільм (ну хоча б «Машиніста» П'єтро Джермі чи «Вулицю Прері» з Жаном Ґабеном), мимоволі влаштовуюсь за одним із столиків того самого паризького «бістро», де Ґабен сперечається з своїми друзями про вельосипедні перегони, або присідаю з своєю склянкою кьянті до підхмеленого Джермі-машиніста, коли йому так важко на душі. Джермі-машиніст... Як ми його полюбили, великого, сивого, шорсткого і м'якого, любителя випити. Як полюбили його жінку — за всіх їй думати, за всіх вирішувати, усе тримати на своїх плечах. Полюбили дітей, і старших, і молодшого, чарівного чорноокого шибеника. Полюбили й шиночок, до якого завжди після чергування заскакує машиніст — навіть перед Новим роком і то заскочив! — полюбили і самого шинкаря.

І ось ти в цій країні. У країні Джермі-машиніста, в його городку.

За один день ми пролетіли чи не всю Европу. Півтодини у Варшаві, три години в Парижі. Потім через проглядний з хмар вершок Монбляну — до Риму. Сяючий вогнями і склом новий аеропорт Ф'юмічіно (не знаю, що ліпше — новий Орлі в Парижі чи Ф'юмічіно). Автобусом попри Колізей до Стацьйоне Терміні — римського двірця. Десять годин вечора. Попереду ще чотири години потягом до Фльоренції — кінцевого пункту нашої подорожі.

Зайшли у вагони, забили сітки своїми валізами. Рушили. Я відкрив вікно й вихилився... Вихилився і опинився у фільмі «Машиніст»! Дідько його візьми, той же двірець, той же потяг, так само все скоріше й скоріше стукають колеса по стиках і стрілках, такі ж пролітають будки, щогли, будинки... Хто веде потяг? Коли ми приїхали до Фльоренції — вона зустріла нас дощем, сирістю, холодом, — я не стримався і заглянув у переднє вікно електровоза. Можете сміятися з мене, але там сидів П'єтро Джермі. Слово чести!

Я, звичайно, не міг знайти, та й не шукав того шиночка, де машиніст співав пісні і грав на гітарі з своїми друзями, але я був в іншому, у котрий він міг зайти. І Кабірія могла. І кожен герой з «Рим об 11 годині». Там бавилися в якусь гру. Я випив пива і приєднався до цієї гри. Це була електрична гра. Над великою скринькою рухається невеликий портальний кран. У скриньці лежать усякі привабливі речі — защіпки, портсиґари, мундштуки. Ти вкидаєш у щілину автомата п'ятдесят лір і натискаєш ґудзик. Кран починає рухатися. Коли він доходить до спокусливого для тебе предмета, ти натискаєш інший ґудзик, кран зупиняється і опускається ківш, який захоплює чи не захоплює те, чого тобі хотілося. Я нічого не захопив. Витратив лір триста та ще ластуватому рижому пацанові дав сто, але обидва ми лишилися з носом. Зрештою, інші теж, за винятком шоферського типу хлопця в комбінезоні, що витягнув складаний ножик. А взагалі було весело. Усі ржали, особливо при чиїйсь невдачі. І пили пиво. І копалися в кишенях, знову вкидали монетку. Потім жінки почали витягати своїх чоловіків. Ті огиналися. Знову пили пиво. Було весело. Особливо мені. Я почував себе своїм у цьому робітничому шиночку на околиці. На мене ніхто не звертав уваги. Вірніше, стільки ж, скільки й на інших. Оце либонь найприємніше.

І ще. Ми блукали по нічній Фльоренції. Я і двоє моїх друзів. Було дуже пізно. На вулицях порожньо. Йшли без жодної мети, куди очі бачать. По вуличках, завулками, уздовж набережної Арно. Вийшли до Понто-Веккіо. Це старовинний міст, за два роки йому буде чотириста літ. Мальовничішого нема в світі мосту. Він міст і в той час вулиця. На ньому крамниці й маґазини, в основному ювелірні. Існує, мабуть, мільйон фотографій і поштових

digitized by ukrbiblioteka.org

карток з цим мостом. І вдень і вночі, і зверху й знизу. Я його теж фотографував і малював, і в дитинстві й тепер. Це дуже знаменитий міст. Він чудом зберігся в цю війну, хоч один час лінія фронту проходила через Фльоренцію по ріці Арно.

І от ми вийшли на цей міст. Схилилися на поруччя. Дивилися на рвучку Арон під нашими ногами, на вогні нічного міста, що відбивалися в ній. І тут підійшли до нас два нічних сторожі. Попросили закурити. Один з нас умів по-італійськи. Заговорили. І знаєте, про що вони сперечалися уже за кілька хвилин? Про Чіле! Про те, хто вийде переможцем на всесвітніх футбольних змаганнях.

На Понто-Веккіо про футбол? Блюзнірство? А по-моєму, ні. За ті п'ять чи шість днів, які ми перебули в Фльоренції, Понто-Веккіо з знайомого поступово перетворився на друга, і ми ледь-ледь менше стали туристами.

Коли я вперше, п'ять років тому, потрапив на площу Сіньйорії, я ледве не навшпиньки увійшов у Паляццо Веккіо, постояв у знаменитому дворику, зійшов по сходах, з тремтінням ходив по величезних залях, прикрашених картинами Вазарі і скульптурами Мікель-Анджельо.

Святилище.

За цього приїзду Паляццо Веккіо був для мене уже не тільки визначною пам'яткою архітектури й доби, але й місцем, де ми сиділи з наушниками на голові, слухаючи виступи делеґатів Конґресу Европейського товариства письменників. Засідання відбувалися в Залі П'ятисот (тому самому, де Вазарі і Мікель-Анджельо), під час офіційних прийнять при дверях і на сходах стояла сторожа в середньовічних одягах, з алебардами й факелами. Що казати, під кінець конґресу всі трохи втомилися. Чи варто дивуватися, що дехто з нас не завжди досиджував до кінця засідання і «виривав» у місто поблукати по тихих вуличках. Я думаю, Паляццо Веккіо за це на нас не ображений — він теж став другом, а в дружбі етикет тільки заважає. Правда, за нього образився мій київський друг, архітект, коли, розповідаючи йому щось, я незручно проговорився, що якогось там вечора не захотілося йти в Паляццо Веккіо — все таки щодня ранком і вечором . . .

— Дожилися, — сказав мій друг, і в голосі його не було й тіні співчуття, — а Фльоренція тобі не надокучила? І ранком і ввечорі, і вдень і вночі . . .

Я відчув знову ніяковість.

Так, найприємніше — коли перестаєш почувати себе туристом. Коли трошки обживаєшся. Коли йдеш пішки від Вілля Борґезе до себе додому, до готелю «Імперо» коло Стацьйоне Терміні, і нікого не питаєш, як дійти, і не роззявляєш уже рота на двірець, а думаєш про нього як про місце, де можна зараз купити останнє число «Парі-матч» з продовженням спогадів про Гемінґвея його мо-

лодшого брата. Коли можеш сказати своєму товаришеві, футбольному болільникові: «Між іншим, завтра на стадіоні Флямініо цікавий матч: Рим—Мілян. Цікавишся? Це недалеко. Сядеш біля двірця на шістдесят дев'ятий автобус і до площі Флямініо. А там два кроки. Можна й тридцять третім, але він з пересадкою». (Сам я облазив учора весь цей стадіон, бо його ж побудував П'єр-Люїджі Нерві, найславетніший італійський архітект, а тепер говорю про нього, ніби це стадіон «Дінамо»).

Є ще одне, що справляє невимовну насолоду, — повторні зустрічі. Зустрічі, що відкривають тобі в уже знайомому щось нове, несподіване.

Я не зловживав музеями. Ліпше менше, та ліпше. В Уффіці, у Фльоренції, я обійшов заль десять, не більше. І відкрив для себе наново Бронзіно, Філіппіно Ліппі, Паольо Учелльо. Особливо останнього. Скажу просто, хоч це трохи й соромно: я про нього нічого не знав, побачив уперше.

Зайшовши в одну з перших заль Кватроченто, я зупинився перед картиною, яка мене несподівано раптом приголомшила. Як міг я її не помітити, коли був тут минулого разу? От що значить туристська біганина! Картина була незвичайна. Називалась вона «Битва». По вишуканості й ритмічній викінченості композиції, по тонкості рисунку, по кольориту, по дивовижній сміливості сполучення кольорів і, нарешті, по якомусь зовсім винятковому вмінню роз'єднувати і в той же час об'єднувати між собою перший і задній пляни я либонь не знаю нічого рівного. Перше, що тобі впадає в око, коли ти входиш до залі, це коняка, що брикається обома задніми ногами, у правій частині картини. Іще двоє коней — повержених, блакитного кольору. Чому вони блакитні? Не знаю. Але вони мусять бути блакитні. Від картини неможливо відірватися. Перший плян — змагаються лицарі. У центрі на білому коні — падає від удару списа воїн. Спис, неймовірної довжини, потужно перетинає картину по горизонталі. Праворуч і ліворуч ліс інших списів, що творять рідкої краси, майже музичний ритм. І все це на тлі перетятих якимись низькими посадками полів, по яких там і там скачуть малюсінькі хорти. І ще якісь війська ідуть з-за пагорба.

Описав картину? Та хіба опишеш? Я вагаюся доладу пояснити, що в ній вражає. У першу чергу якесь магічне — я не знаходжу іншого слова — сполучення умовности й реальности. Пласкість картини ніде не порушена, жодної ілюзорности, і в той же час глибина, при тому глибина, створена не елементарними законами перспективи (якої, до речі, Учелльо був великим майстром), а чимось іншим, далеко більше близьким до мистецтва. Пласкота картини не порушена, не перервана, а збережена в своїй недоторканості. Для цього ж і не дано неба, яке відразу створило б і л ю з і ю глибини. Ні, ілюзії ніякої! Глибина створена тільки

digitized by ukrbiblioteka.org

плянами, розмірами фігур переднього й заднього. Не зображати, а висловлювати — ось у чому весь Учелльо... І тепер мені зрозуміло, чому повержені коні блакитні. Вони мертві. Це вислів смерти. А я ж спочатку думав, що дві сіро-блакитні плями на передньому пляні потрібні мистцеві для кольорової рівноваги, як білі хорти і зайці на другому пляні...

Ким же він був цей чаклун раннього Відродження, Паольо ді Доно, названий «Учелльо» («птах» — кажуть, він дуже любив тварин, особливо птахів)? Фльорентієць, син цирульника, майстер обробки золота, мозаїст, автор рисунків для вітражів знаменитого фльорентійського собору, працював у Ґіберті, товаришував з Донателльо. Прожив велике життя, помер у 1475 році. Більшість робіт його не збереглася. Найзнаменитіша — «Битва», на мій погляд, не оцінена сучасниками, та й нами теж.

Ось що про нього пише Джорджо Вазарі у своїх знаменитих «Описах життя найвідоміших малярів, різьбарів і архітектів»: «Паольо Учелльо був би найвитонченішим і найвинахідливішим генієм з тих, що були з часів Джотто в мистецтві живопису, якби до людських постатей і тварин він прикладав стільки ж пильности, скільки старався і тратив часу в справах перспективи... Паольо Учелльо від природи був обдарований розумом гнучким і тонким, але не знав іншого задоволення, як шукати рішення для якихнебудь трудних і неможливих завдань перспективи... Паольо не давав собі відпочинку, перебував у вічній гонитві за найтруднішими речами в мистецтві... У висліді він до такої міри заглибився в ці труднощі, що знайшов способи, прийоми і правила, як вводити в свої перспективи ті постаті, що стоять на ногах так, щоб вони поступово, від одної до другої, вкорочувалися, відповідно зменшувалися і зовсім зникали з виду; тим часом до нього це робилося, як трапиться на випадок... Всі ці винахідництва знадили його до самотности, майже до відлюдкуватости, так що він сидів дома, не перекинувшись ні з ким словом протягом тижнів і місяців і не виходячи на люди... Витративши час на ці головоломки, він протягом усього життя перебував скоріше на становищі бідака, ніж знаменитої людини... Так прожив він до глибокої старости, заживши мало радости від своїх похилих років, і помер на вісімдесят третьому році життя... По собі він лишив дочку й жінку, яка оповідала, що Паольо цілісінькі ночі перебував у майстерні у пошуках законів перспективи, а коли вона кликала його спати, відповідав їй: 'О, яка приємна річ ця перспектива!'»

Мені здається, що Вазарі несправедливий до Учелльо. Досить поглянути на «Битву» в Уффіці (середню частину триптиха, ліве крило якого зберігається в Лондоні, а праве — в Люврі), щоб зрозуміти, що не самою тільки перспективою заслужив собі славу Паольо ді Доно на прізвище Учелльо. Зрештою, що можна ска-

зати про добу, в яку поруч чи один за одним працювали Чімабве, Джотто, Учелльо, Гіберті, Мазаччо, Брунеллескі, Донателльо, П'єрро делля Франческа і десятки інших, про добу, яка дала світові Мікель-Анджельо.

Зустрічі з Мікель-Анджельо особливо радісні. Я знову пішов на поклін до «Мойсея», до «Пієти» в соборі св. Петра. Але в соборі було надто багато людей і ставили якісь загороди, готуючись до свята, а в Сан-П'єтро ін Вінколі біля «Мойсея» появилися скриньки з наушниками: укинеш монету — і плівка тобі все розповість італійською, французькою, англійською і німецькою мовами. Група американських морячків громадилась біля англійської скриньки. Я вкинув монету в французьку, послухав, і захотілося на вулицю.

Зате в Сан-Льоренцо в капелі Медічі не було нікого.

Капеля Медічі . . .

Мені завжди здавалося перебільшенням, коли говорили, наприклад: «Можна годинами стояти перед 'Сікстинською мадонною'». Тепер не здається. У капелі Медічі я пробув, ймовірно, не менше години. Для мене зараз незаперечне — це найвеличніше творіння мистецтва. Людство не знає іншого прикладу так досконалої синтези скульптури й архітектури. Сила емоційного впливу величезна. В чому ж секрет? І тут загадка.

Коли дивишся на нагробок Льоренцо і Джульяно Медічі, все здається досконалим. І глибина думки і спосіб її вислову, і пластичність самих постатей . . . Ні, все це не ті слова. Перед вами прекрасне. От і все. Нічого відняти, нічого додати. Межова викінченість.

Викінченість? Але чому ж тоді обличчя у постатей, що уособлюють «День» і «Вечір»,*) не викінчені? Трудно припустити, щоб Мікель-Анджельо просто не встиг їх закінчити, хоча в цілому працю після Мікель-Анджельо завершував Вазарі. Ледве чи геніяльний майстер стільки часу уділив би друго-третьорядним деталям (капітелі колон, наприклад, з малюсінькими масками якихось істот, що сміються, з баранячими рогами), не завершивши основного. Ні, зовнішня невикінченість ця, очевидно, була в намірах скульптора.

У знаменитій своїй книзі «Образы Италии» П. Муратов пише: «Звільнення духа, що творить форму з інертної й безформної речовини, завжди було головним завданням скульптури. Переважаючим мистецтвом античного світу скульптура зробилась тому, що античний світогляд тримався на визнанні одухотворення всіх речей . . . Але рідним домом духа, яким він був для грецьких різьбарів, чи новою прекрасною країною його, яким він був

*) Очевидно, у нас прищепився неправильний переклад. По-італійськи це «Вечір», а «Присмерк» (le Crepusculo) і не «Ранок», а «Світанок» (l'Aurora) — це точніше (прим. автора).

digitized by ukrbiblioteka.org

для малярів раннього Відродження, світ перестав бути для Мікель-Анджельо. У своїх сонетах він говорить про безсмертні форми, приречені на ув'язнення в земній в'язниці. Його різець звільняє дух не для гармонійного і по-античному примирливого існування разом з матерією, а для розлуки з нею. Про неможливість цієї розлуки, про міцність земного полону ніби свідчать необроблені шматки каменю, що вриваються в досконалість його одухотворених форм».

Чи має рацію Муратов? Чи про це думав Мікель-Анджельо, творячи свої півзагадкові постаті? Чи ці пояснення можна скоріше застосувати до «полонених», що ледь-ледь почали вириватися з-під гніту мармуру, що зберігаються в Академії мистецтв? Для мене це загадка, котру я не можу розв'язати.

Усі ці питання виникли в мене саме при другому відвідуванні Сан-Льоренцо. В капелі порожньо. Тиша. Тільки звідкись линуть звуки дзвону, не нашого, не російського. Але й він щось доповнює, як орган у ґотичному соборі. Сиджу у великому шкіряному фотелі. Я ніби розчинився в оточенні, але мозок, клятий, не вилучився. Ставить питання. Чому? Чому? Що означає не закінчена рука «Ночі», що спирається на маску — втілення сну? Випадковість? А маленька маска вусатого чоловічка на спині в Джульяно Медічі, — маска, яку змогли побачити, тільки знявши постать з постаменту для якихось там реставраційних робіт? Все це загадка.

Така ж загадка і мадонна з дитиною. Чому не закінчена, до того ж і анатомічно явно неправильна ліва рука дитини-Христа? Нарешті, чому вся скульптура, що стоїть на тлі рівної білої стіни, явно і безумовно свідомо відірвана від архітектури капелі, яка є вінцем синтези архітектури й скульптури?

Ні, не вникли ми ще, навіть у наш вік розщепленого атому і космічних кораблів, — не вникли ми в найглибші таємниці мистецтва. Венера Мілоська прекрасна без рук. Їх десь там, кажуть, шукають на дні Егейського моря. Чи варто?

*

Вгорі вже вісім сторінок. Прискіпливий читач має право обуритися: плутанина якась. І про те і про це. Даремно все таки автор порушив другу заповідь — з пляном воно все таки ліпше, плинніше, зрозуміліше . . .

Що ж, нічим не можу втішити такого читача — далі буде так само. Можна було, звичайно, як в енциклопедичному словнику:

Італія.

1. Географічне положення.
2. Населення.
3. Державний лад.
4. Історія.

5. Промисловість.
6. Сільське господарство.
7. Мистецтво і т. д.,

але якось не хочеться, нудно. І за порядком оповідати теж нудно. Пам'ятаю, як один мій приятель, повернувшися з подорожі, почав оповідати про неї. Вийняв бльокнот (знову злощасний бльокнот!) і за порядком почав: «Отже, першого дня ми були там то і там, другого там і там, третього . . . » Тут хтось його перебив і запитав про щось. «А це було на шостий день, ми ще до нього дійдемо». Але ми так і не дійшли: розмова точилася при вечірньому і таки не порожньому столі.

Одним словом, ніякого порядку наперед не обіцяю. І все ж, щоб не образити педантичного читача, що любить ясність, подам коротке інформаційне повідомлення.

Одинадцятого березня 1962 року на Конґрес Европейського товариства письменників у м. Фльоренцію (Італія) вилетіла радянська делеґація в складі: А. Сурков (голова), М. Бажан, В. Панова, А. Твардовський, Г. Чухрай, Г. Брейтбурт (секретар). Як гості на конґрес були запрошені: І. Андронніков, С. Антонов, Є. Вінокуров, А. Вознесенський, Д. Гранін, Е. Казакевич, В. Некрасов, І. Огородніков, Н. Томашевський, В. Шкловський. Члени делеґації й гості взяли участь у засіданнях асамблеї і конґресу товариства (11-15 березня, Фльоренція), конференції «круглого стола» (16 березня, Рим), зустрічалися з членами товариства «Італія-СРСР», з окремими письменниками, мистцями й кінорежисерами, студентами Римського університету, виступали в телевізії. Крім Риму і Фльоренції, група відвідала міста Прато, Равенну, Сьєну, Сан-Джіміньяно. 24 березня радянські письменники літаком вирушили на батьківщину.

На додаток до висловленого скажу: крім засідань і «круглих столів», були ще прийняття, обіди й вечері, уникнути яких ніяк не можна, хоч вони й не являють собою ідеального способу ознайомлення з країною. У Сан-Джіміньяно, наприклад, — одному з найкращих міст Італії — ми пробули годин з три, не більше, з них дві провели за столом (у дивовижно, правда, кольоритному ресторані), заспокоюючи голод і виголошуючи тости. Для повноти картини скажу, що ранком того таки дня у нас було двоє маленьких «прийнять» — у мера і в муніципалітеті м. Сьєни, а увечорі — виступи у Фльоренції в товаристві «Італія—СРСР» на тему про радянську кінематографію.

*

Із Фльоренції нам не хотілося виїжджати. Вона невелика, і ми якось відразу привикли і поріднилися з нею. Ми гуляли по її парках і вулицях, ходили в музеї, знайшли дім, де Достоєвський написав свого «Ідіота» (хотіли знайти квартиру, але так і

digitized by ukrbiblioteka.org

не знайшли; молодий чоловік, що йшов униз по сходах — дуже «достоєвських» сходах, — сказав нам, що «синьйор Достоєвський тепер тут не живе, він давно помер»), зустрічалися з цікавими й симпатичними людьми, пили кьянті і не тільки кьянті, купували сувеніри й листівки, дарували марки й сірники, а на прощання одержали від мера, чи синдика, як тут кажуть, міста Фльоренції Ля-Піра пам'ятні медалі конґресу з гожою фльорентійською лілеєю.

Не хотілося виїжджати. Здавалося, нема нічого кращого від Фльоренції з її Дуомо, Синьйорією, Давидом, каламутно-жовтою Арно, перетятою мостами, з її вуличками і сіро-рудою черепицею дахів, з печальними звуками дзвонів Санта-Кроче, що будили нас ранками, — здавалося, що нічого кращого ми й не побачимо вже. Виїжджали з тугою.

І ось Сьєна.

Сьєна знаменита небагато менше, ніж Фльоренція. Колись вони ворогували, ці два городи, суперничали — і в політиці і в мистецтві. І обидва дали світові великих мистців. Сьєну, слава якої народилася ще в XII віці, називають городом італійської ґотики, сьєнський собор — один з найрідкісніших прикладів її. Сьєна — батьківщина «сьєнської школи». Сьєна — серце Тоскани, центр виноробства, мати кьянті. На весь світ славний сьєнський мармур, травертин. А до всього цього вона, зіп'ята на свої горби, дивовижно гарна.

Коли ми автом під'їжджали до міста, я спочатку трохи злякався — якісь нові квартали, кубічні доми. Але потрапили в центр — і страх минув. Навіть Фльоренція якось зблідла. Середньовіччя, вулички, що дряпаються вгору, сходи, аркади, маленькі площі, що відкриваються раптово, дворики з водограями. І все це XIV, XIII, XII століття. І все це якогось особливого, свого, брунатно-рижавого, «сьєнського» кольору, такого ж, як і пейзаж Тоскани.

Тосканський пейзаж . . . Я бачив багато красивих доріг — Воєнно-Грузинську дорогу, на озеро Ріца, кримські серпентини, дороги Саксонії, Шварцвальду, Південної Чехії, Словакії, але далебі жодна з них не зрівняється з дорогою з Сьєни в Сан-Джіміньяно. День був соняшний, весняний і якось дивовижно прозорий. Дорога звивається по горбах, через невеликі ліси, сріблясті оливкові гаї, потім виривається в долину — і перед тобою відкривається такої краси і, я сказав би, вишуканости лінія обрію, що мимоволі замовкаєш. Я ніколи й ніде не бачив такого обрію. Він разюче чіткий, він горбастий і звивистий, і на ньому наче тонким пензлем намальовані дерева, замки на вершках горбів, манастирі, дзвіниці . . . Червонаво-руда земля, матове срібло олив і пронизливо блакитне небо з маленькими білими хмарками. До чого ж гарне! І чомусь знайоме. Ну, так, бачили ж. В Уффіці, в Паляццо Пітті, в самій Сьєні — «сьєнська школа» . . .

І раптом на обрії вежі. Багато, багато веж. То ховаються, то з'являються — дорога звивається серед виноградників. Сан-Джіміньяно, «місто тринадцяти веж» . . .

Що може здивувати після Фльоренції й Сьєни? Ніщо . . . І от, виявляється, є таке місто. Це вже зовсім старовина. Це Данте, це Боккаччо, це вдари шпад, розмаяні плащі, шовкові драбини з бальконів, звуки лютні, що завмирають, гомінкі кроки нічної сторожі по бруку, тріпотливий пломінь ліхтарів, задуваних вітром.

Під'їздиш до міста й не віриш очам своїм. Невже в середині XX віку могло зберегтися таке? А може, це декорації? Хто ж мистець? Мистець — XIV вік. Такі ж вежі — квадратові, суворі — були колись і в Фльоренції і в Сьєні. Будували їх знатні родини. Маленьке Сан-Джіміньяно, розташоване між Фльоренцією й Сьєною, відчувало на собі їх суперництво. Але тільки в ньому чудом збереглися ці вежі, що й досі зберігають імена своїх колишніх власників: є вежа Сальвучі, вежа Ардінчеллі — двох ворогуючих родів. Чудо чудом, але, крім того, Сан-Джіміньяно зобов'язане своїм нинішнім виглядом батькам міста, які ще в XVII віці наказали громадянам на їх особисту відповідальність зберігати недоторканість веж, а тим, хто спричинив руйнацію, негайно відновити в первісному вигляді. „Per la grandezza della terra" — для величі землі.

Був уже вечір. Я стояв біля невеликого стрільчастого вікна Паляццо Коммунале і дивився на місто. Сонце сідало, і вежі, що стали раптом червоними, кидали одна на одну химерні тіні. Небо було, як і раніше, яскраво-блакитним, з білими хмарками. У розриві між двома вежами видно було тосканський обрій і руді, як тосканська земля, черепичні дахи. Я стояв біля вікна і в думках дякував тим невідомим мені синдикам XVII віку, котрі зберегли для мене, для всіх нас цю казкову, неправдоподібну красу.

„Per la grandezza della terra" — для величі землі . . . Залишаючи Сан-Джіміньяно, прощаючись з його вежами, які я ледве чи коли побачу, я мимоволі думав про свій рідний Київ. Коли під'їжджаєш тепер до нього залізничим мостом і милуєшся його силюетою, мимоволі радієш з сяяння бань реставрованої Лаври, тішишся будівельним риштуванням на Видубецькому манастирі. Софійський собор теж відмолодів — скрупульозні реставратори багато над ним попрацювали. Але коли станеш до собору спиною, на протилежному боці площі побачиш невиразні паркани й дахи. Там колись височів Михайлівський Золотоверхий манастир. Тепер його нема. У 1937 році його знесли. Знесли, щоб на його місці поставити адміністративний будинок, якого так і не побудували. А манастиря XI віку нема — паркани й дахи.

Я й не згадував би про цей сумний факт двадцятьп'ятьлітньої давности, якби й зараз декому з тих, від кого залежить доля тієї чи

digitized by ukrbiblioteka.org

іншої пам'ятки архітектури, не здавалося, що кожна церква чи ікона — у першу чергу «опіюм для народу», а вже потім твір мистецтва. Десь біля року чи півтора літ тому в одній досить впливовій київській газеті появилася стаття, в якій писалося, що там і там треба знести такі й такі церкви й синагоги XI—XII віків. Вони, бачите, псують пейзаж... Переконливо, чи не так?

Зовсім недавно мені довелося бути присутнім на одному засіданні в Києві, де переглядано список архітектурних пам'яток Києва, що підлягають охороні держави. Можливо, не всі пам'ятки є справжніми пам'ятками і не все з них держава мусить охороняти, але коли таке засідання збирається на те, щоб «переглянути список і скоротити його на п'ятдесят відсотків», це викликає не тільки подив, але й тривогу.

Ми любимо свою історію, своє минуле, і те, що від цього минулого збереглося, треба не знищувати, а пильно оберігати.

Гай-гай, пізно вже про це говорити (а свого часу і говорилось і писалося), але те, що діється тепер на Мамаєвому горбі, нічого, крім гіркоти, викликати не може. Там зводиться тепер щось пишне, громіздке, з багатством ґранітних сходів, барельєфів, сотень скульптур і погрудь — одним словом, від Мамаєвого горба, яким він був у сорок другому році, коли весь світ стежив за подіями, що розгорнулися на його похилих схилах, — від цього Мамаєвого горба нічого не лишиться. Чи не ліпше було зберегти його таким, яким він був у ті дні, з його окопами, бліндажами, ходами сполучення, вирвами від бомб, таким, яким він дорогий усім, не тільки тим, хто на ньому воював? Відновити можна було все з абсолютною точністю — аж до КП рот і взводів, до розташування окремих кулеметів і сорокп'яток, із зазначенням чисел дивізій, полків, батальйонів, рот...

Прийшовши зараз, по двадцятьох роках (а по сто роках ще цікавіше), на вершок Мамаєвого горба, екскурсант пройшов би по передовій, заліз би в землянку, побачив би ту саму пічечку, від якої до смерти чотири кроки. Помацав би гармату, кулемет, подивився б у стереотрубу і побачив би, що до німців було сто, а то й шістдесят метрів. Я переконаний, що про Сталінградську битву він узнав би куди більше, ніж стоячи на ґранітних приступцях сходів при підніжжях символічних постатей з бронзи чи, й того ліпше, золоченого бетону, які скоро «прикрасять» Мамаїв горб.

Коли відновлювали «дім Павлова», хтось додумався замазати на ньому всі написи, якими він був укритий у дні оборони. На моїх очах хвацький маляр товстою щіткою замазував рожевою фарбою історичний (я не боюся перебільшення) напис: «Цей дім захищали сержант Яків Павлов і бійці...» Далі вже прочитати не можна було. Стримати маляра виявилося неможливим. Я встиг лише зафотографувати останні секунди життя цього напису. За-

раз «дім Павлова» стоїть гладенький, рожевий і нудний, ніби ніколи й не воював . . .

Свого часу в полку, у Сталінграді, ми частенько жартували з нашого ПНШ-І (він був істориком за фахом) тому, що він усе збирав: якісь схеми, формуляри, звітні картки, донесення. «Усьому цьому колись ціни не буде», — говорив він, а ми сміялися, вважали це зайняття не гідним солдата. Зараз, загубивши якось пензель до голення, я півдня вболівав, поки не знайшов його, — адже це єдине, що в мене збереглося від Сталінграду.

Тут я мимоволі передбачаю зауваження деяких моїх майбутніх критиків. От ви поїхали до Італії, скажуть вони, побачили гарне місто Сан-Джіміньяно, в якому завдяки якимось там синдикам XVII віку збереглися стародавні вежі, і дією якихось там асоціяцій заговорили раптом про Сталінград. Але заговоривши про нього, згадали чомусь самі тільки недоліки, недогляди, не згадавши й словом про ті воістину ґрандіозні відбудовні роботи, які охопили все місто. Адже місто фактично наново відбудоване.

Так, наново. Про це вже писали, й багато писали. І тим образливіше, що є речі, які відновити вже не можна, хоч можна було.

А про Сталінград я заговорив не тільки в наслідок якихось асоціяцій, пов'язаних з питаннями збереження й відновлення минулого, а ще й тому, що саме в Сан-Джіміньяно я особливо гостро відчув, що означає Сталінград не тільки для нас, радянських людей, але й для всіх, кому ненависний фашизм.

У тому самому старовинному ресторані з товстими дерев'яними балками і необтинкованими цегляними стінами, який забрав у нас дві години з трьох, відбутих у Сан-Джіміньяно, до нас звернулася з промовою немолода людина, що сиділа за сусіднім столом, член християнсько-демократичної партії. Він так і сказав:

— Я католик. Переконаний католик. Я вірю в Бога. Але мені хочеться сказати вам, людям, прибулим з країни атеїстів, що ми вдячні вам. Ви відстояли Сталінград. Ви воювали й гинули там не тільки за себе, але й за нас, людей інших переконань, іншої країни, — країни, яка воювала тоді проти вас. Ви в Сталінграді зламали хребет фашизму. Ми дякуємо вам за це.

Я не ручуся за точність слів, але зміст їх передаю точно. І сказані вони були від чистого серця. І вони дійшли до мого серця, до серця кожного з нас.

У Сьєні я зустрівся з письменником Карльо Монтеллею. Він живе в Пізі, але довідавшись, що ми будемо в Сьєні, приїхав туди своїм автом. Я познайомився з ним ще в 1959 році в Ялті. Прилетів він туди на кілька днів з Москви, зі з'їзду письменників, разом з відомим гаїтянським письменником і громадським діячем Жаком Стефеном Алексісом, що потерпає тепер у себе на батьківщині у в'язниці. Поруч з Алексісом, веселим, жвавим,

digitized by ukrbiblioteka.org

товариським, Монтелля здався мені похмурим і замкнутим. Навколо Алексіса завжди були люди, завжди все кипіло, Монтелля ж волів у самотності блукати доріжками парку. Потім, коли я прочитав його оповідання (кілька з них були надруковані у нас у журналах), я зрозумів, що він зовсім не похмурий, а, навпаки, повна гумору й іронії людина. До того ж, дуже чесна, щира й правдива.

Із Сьени до Сан-Джіміньяно я їхав в його авті. Дорогою ми не дуже багато розмовляли. Причин цьому було три: моє слабе знання французької мови, дивовижної краси дорога і кіноапарат, яким я тяжко намагався зафіксувати цю красу. І ось недавно один мій приятель одержав від нього лист. У ньому були такі рядки: «Я прошу вибачитися перед Некрасовим за те, що був такий мовчазний по дорозі з Сьени до Сан-Джіміньяно. За керівницею я взагалі ніколи не розмовляю, але, мабуть, не говорив би з ним, навіть якби й не керував машиною. У мене нема потреби розмовляти з ним, тому що я почуваю, у нього нема потреби розмовляти зо мною — у цьому він подібний до мене, і в цьому ми один одного розуміємо. Та одначе я хотів би бачити його своїм гостем і дав би йому повну свободу. Скажи йому про це».

Перші рядки мене засмутили, останні дещо заспокоїли. Потреба розмовляти? Це складна штука. Мабуть, вища форма дружби — це коли спільне мовчання не обтяжує. Мовчання з Монтеллею мене не обтяжувало (хоч я не маю ще права приписувати це дружбі), так само як не байдужою, а, навпаки, цікавою була розмова з ним. Цікава ще й тому, що Монтелля для мене один з серйозніших і вимогливіших критиків моєї творчости.

«Кіра Георгіївна» йому не сподобалась. «Перше знайомство» теж не дуже. Він мені це просто сказав. Мушу тут же зауважити, що дуже трудно щонебудь слухати, навіть коли мова про твій твір, коли йдеш вулицями Сьени. Тут якось не до розмов. Можливо, саме тому я не дуже активно боронився. Але багато з того, що висловив Монтелля, правильне.

— Ви знаєте, сказав він, — я щось не дуже то вірю у правдоподібність ваших вставних новель у «Першому знайомстві». Про влюбчивого берсальєра і старого ґондольєра з відмороженими вухами. Чи ви не вигадали їх, що?

Я мовчки посміхнувся.

Взагалі в Італії досить критично поставилися до «Першого знайомства». Прихильно, дружньо, але критично. Вийшла там книжка під назвою „Sovietico in Italia" («Радянська людина в Італії»), що, звичайно, не зовсім точно перекладає дещо вибачливу інтонацію російської назви. Пресу вона мала немалу — коло п'ятдесяти статтей. Критикували — я знаю це з розмов, статтей мені, на жаль, не довелося читати — за деяку поверховість, за «ту-

ристичний галоп». «Все дуже миле, і цікаве, і написане легко, але, знаєте, хотілося б, щоб все таки трохи глибше, а так . . . »

Хотілося б! Ох, як хотілося б. І хочеться. Адже Італія — країна дуже активного, бурхливого політичного життя. Країна контрастів і суперечностей — відсталий сільсько-господарський Південь й економічно розквітаюча зараз промисловість Півночі, — країна високої культури і великого ще відсотка неписьменних, країна найсильнішої в буржуазному світі компартії і малюсінького, але могутнього Ватикану, країна страйків і американських ракетних баз, країна «Солодкого життя» і «Рокко і його братів».

Але для того, щоб у всьому цьому розібратися, поринути «глибше», треба бути не клієнтом туристичної компанії «Ґранді-В'яджі» («За п'ятнадцять днів — найкращі, найславетніші місця Італії!»), — треба настільки потоваришувати з Уффіці і Ватиканським музеєм, щоб вони не ображалися, коли ти до них уже не заходиш, і жити треба не в готелі «Вікторія» на вія Венето і навіть не в другорозрядному «Імперо», а в простій робітничій родині — ну, хоча б у того таки Джермі-машиніста, хай і які там складні родинні обставини, — і не тиждень, і не два . . . Зрештою, найголовніше, звичайно, знати мову. І тут я мовкну.

Хочу, одначе, дещо закинути й нашим друзям. Нема, здається, італійця, якого при зустрічах я не просив би прислати мені літературу про так званий «неокапіталізм», зокрема про Оліветті, про якого писав у першій книзі в найзагальніших рисах. А це явище дуже складне, якого не збудеш, якщо по-справжньому хочеш зрозуміти життя сучасної Італії, життя її робітничої кляси. У розмовах з окремими товаришами, навіть комуністами, я точної й ясної відповіді так і не одержав.

Я написав: «у розмовах», але, як говорити цілком щиро, стосовно більшости італійців слово «розмова» мало відповідне. Майже завжди вона якщо не починається, то кінчається суперечкою. Іноді навіть дуже гарячою, з підвищенням голосу і взаємними обвинуваченнями.

От я й підійшов до того, що на самому початку назвав найцікавішим, — до суперечок, до дискусій, до того, що італійці особливо люблять і в чому вони беззастережно майстрі.

Мені довелося зіткнутися з трьома видами таких дискусій: а) з недоброзичливцями, що намагаються поставити підступне питання, загнати тебе в сліпий кут; б) з людьми не нашого табору, але такими, що шукають спільної мови, і в) з друзями, в основному з комуністами. З останніми сперечатися либонь найтрудніше.

В останній день нашого перебування в Римі мені й поету Вознесенському довелося виступати на вечорі, організованому товариством «Італія—СРСР». Людей було багато, заля маленька, накурено, гаряче. Виступати було трудно, особливо під кінець на-

digitized by ukrbiblioteka.org

пруженого, виповненого всякими справами дня. Після доповіді й наших виступів почалися питання. І тут раптом стало легко й весело. Найбільш імовірно тому, що найактивнішими були кореспондент журнала «Темпо» і студент американець, який свого часу працював ґідом у нас на американській виставці в Москві. У обох була одна мета — загнати нас у сліпий кут. Наступного дня, уже в літаку, ми не без задоволення прочитали звіт про цей вечір в урядовій «Мессаджеро»: «Радянські письменники приголомшили всіх артизмом, гумором і влучністю своїх відповідей, подібних ударам рапіри». І досі не можу зрозуміти, чому газета, яка зовсім нам не симпатизує, вирішила підлестити нам — ніякого особливого артизму не треба було, щоб відповідати на подібні питання: «Чи правда, що Євтушенка після якогось там виступу Хрущова виключили з комсомолу?» Або: «Чому до Радянського Союзу не допускають жодної чужоземної книги?» Зрештою, можливо, під артизмом розуміється швидкість відповідей і не конечна змістова їх багатозначність. Гумор — найліпша зброя проти недоброзичливців; ми з Вознесенським намагалися про це не забувати.

Складніше було либонь за «круглим столом» у Паляццо Маріньйолі. Це була зустріч радянських та італійських письменників, що вилонилася в основному в обговорення проблеми «завербованости» сучасних письменників. У нас слово «завербованість» звучить дещо інакше і грубіше, ніж французьке „engagé", але зміст ясний: чи належить той чи той письменник до того чи того табору, яку ідею він втілює, якими шляхами і в якій формі. Зацікавлення дискусія викликала величезне, заля була повна вщерть, усі проходи були заповнені, люди не сиділи, а стояли в задніх рядах навіть на стільцях.

На вулиці, при вході до залі, якісь молоді люди розкидали профашистські листівки: «Моравія, Леві, Пазоліні — не зустрічайтеся з росіянами!» Але зустріч відбулася.

За італійським звичаєм, ніякої спеціяльної підготовки не було. Головуючий Алятрі (генеральний секретар товариства «Італія—СРСР») давав слово за своїм вибором, і кожний говорив, що хотів.

На мій погляд, дискусія — на своєму початку — мала зайво академічний, теоретичний і, я сказав би, навіть абстрактний характер. Мені здається, що вона була б цікавішою й плодотворнішою, якби спиралася на якісь конкретні приклади — книги, фільми, статті, якби промовці менше оперували загальними поняттями. У своєму невеликому виступі я про це говорив, сказав, між іншим, що мені особисто багато легше було б виступати, якби я переглянув, припустімо, голосний тепер в Італії, та й у всій Европі фільм Пазоліні «Аккатоне». Справа не в тому, що я міг би потім висловити свої претенсії авторові чи, навпаки, подяку-

вати йому (з великою насолодою переглянувши пізніше цей фільм, я зміг здійснити друге), а в тому, що ми майже не знаємо італійської критики, так само як італійці нашої (меншою, правда, мірою). Не знаємо, що один про одного пишемо. От і поговорили б, посперечалися. Мені здається, що «Аккатоне» саме й є той фільм, на якому можна схрестити зброю в суперечках про шляхи й напрями сучасної кінематографії, та й мистецтва взагалі. Якби до того ж ми змогли привезти з собою новий радянський фільм А. Тарковського «Іванове дитинство» (якби я приїхав на десять днів пізніше, ми могли б узяти його з собою, він був уже зовсім готовий), дискусія затягнулася б днів на два, а то й три.

Брати участь у дискусії, у якій між тобою, твоїми опонентами й глядачем стоїть навіть найдосконаліший, як було в нас, наприклад, перекладач, дуже трудно. Про це, до речі, говорив Пазоліні, пожурившися з того, що латина — мова гуманізму, як він сказав, — двічі злосливо пожартувала з ним у цій дискусії. Але про Пазоліні пізніше. До нього (а він говорив двічі) виступали Пйовене, Моравія, Леві, Сурков, Панова, Твардовський (до речі, теж двічі виступав, і саме у зв'язку з другим виступом Пазоліні).

Отже, мова за «круглим столом» ішла про «завербованість», про борг письменника. Італійці більше говорили про борг і «борги» нашої літератури, ніж своєї. Твардовський ввічливо звернув увагу на деяку, сказати б, неделікатність такого підходу («Ми дуже вдячні нашим італійським колеґам за те, що вони так добре орієнтуються в усьому, що стосується нашого розвитку, але особисто я не зважився б поводитися так само стосовно італійського мистецтва й літератури»).

— Нас до себе не рівняйте, на вас усі дивляться, з вас і питають, — чули ми не раз.

Отак навколо нас усе й крутилося.

Найцікавішим був, на мій погляд, виступ Пазоліні. Він був конкретніший від інших і, я сказав би, либонь гостріший.

П'єр-Паольо Пазоліні посідає зараз в італійській літературі одне з перших місць. Ми його віршів і романів, на жаль, майже не знаємо, він дуже важкий для перекладу. Герої його говорять навіть не діялектом, а вуркаганським жарґоном римських околиць, який і не кожен уроджений римлянин зрозуміє. Фільм «Аккатоне» — перша праця письменника в кінематографії, у цій картині він не тільки сценарист, але й режисер. Фільм чудовий — але про нього окремо.

Про що ж говорив Пазоліні?

Невеликий на зріст, чорноокий і чорночубий, з простим серйозним обличчям чи то робітника, чи селянина, в недавньому минулому (тепер йому років тридцять п'ять) професійний футболіст, зараз знаменитий письменник, він устав і тихим голосом

digitized by ukrbiblioteka.org

почав говорити. Говорив він про свої претенсії до радянської літератури. На його погляд, вона надто наївна й сантиментальна (італійці, самі з себе народ сантиментальний, у мистецтві не витримують сантиментальности ні в якому вигляді). Він посилався на «Зоряний квиток» Аксьонова, на вірші Євтушенка, на «Баляду про солдата».

— Діячі радянської культури, — сказав він, у складний для них період кризи, який ми спостерігаємо з великою тривогою й симпатією, прагнуть перемогти мертвий пункт — наслідок сталінської доби, намагаючись перескочити — і вони роблять правильно — через те, що для нас є досвідом декадансу. Але, перескакуючи через цей досвід декадансу, вони знаходять, у певному розумінні, те, що йому передувало: романтизм, зрозумілий як невинність, чистота. Це романтичне, солодкаве, лагідне, перейняте гумором і в найкращому випадкові клясично наївне й чисте повітря тепер не може повнотою задовольнити нас. Становище, що склалося в Радянському Союзі і що відбилося на становищі в нас, вимагає чогось зовсім іншого. Сталінський період був справжньою трагедією для всіх нас. Своєю чергою технічний поступ у Росії разом з почуттям пробудженого дивовижного оптимізму ставить такі ж серйозні проблеми перед усім людством: ракета, послана на Місяць, попри те, що вона є джерелом великої гордости для Радянського Союзу, у той же час змушує по-новому, я сказав би, з усіх боків глянути на страждання, невігластво, убозтво земної кулі. Так що становище дійсно нелегке. Ми чекаємо від радянських письменників створення воістину трагічного твору, гіркого, навіть жорстокого, коли це потрібно, твору, у якому було б усе це висловлене.

Я навів таку широку цитату з виступу Пазоліні, оскільки саме вона розбила академічність дискусії, саме навколо неї почалися суперечки. Ми не погоджувалися, що наша література наївна, що вона уникає трагічного (у зв'язку з цим пригадували «Розгром» Фадєєва, «Зірку» Казакевіча, «Тихий Дін»). Пазоліні в своїй відповіді намагався внести ясність, посилаючись на ту саму латину, яка злосливо пожартувала з ним: він, мовляв, вжив слова «наївний» у тому розумінні, в якому ним користуються філологи — „ingenuo“ — «природний», а ніяк не в розумінні «невинний, дитинний», і кажучи, що мистецтво Чухрая — наївне мистецтво, він хотів сказати Чухраєві тільки комплімент.

Деяка плутанина постала і навколо італійського слова „tragico“, яке рівночасно означає і «трагічне» і «трагедійне», а це поняття далебі не тотожні.

Чого ж хоче від нашої літератури Пазоліні? Трагедії як жанру?

На перший погляд можна подумати, що саме цього: талант Пазоліні нещадний, філософія його творів — філософія безви-

ході. Але, виявляється, ні, не цього він чекає від нас (хоч і цього, очевидно, теж) — у своєму другому виступі він просто про це сказав, згадавши про другий злий жарт, який підсунула йому латина.

— Кажучи «трагедія», «трагічне», я не мав на меті трагедію як літературний жанр: найбільші трагедії ті, що смішать. Я говорив про трагедію, яка ніякою мірою не обдурювала б нашу спрагу знати все про історичну й політичну трагедію недавніх літ, яку глибоко переживали радянські письменники.

На це побажання, чи вимогу, Пазоліні відповів Твардовський, сказавши, що він завжди переживає «почуття ніяковости й страху, коли присутні на тій чи тій дискусії намагаються розв'язати проблеми, які дуже трудно розв'язати навіть у найінтимнішій дружній розмові, навіть самому, за робочим столом, коли напружуєш розум у процесі творчости».

Це правда — є ще про що подумати наодинці з самим собою, перш ніж почати про це писати . . .

Мені дуже шкода, дорогий Пазоліні, що того вечора, вірніше, ночі, коли після перегляду вашого фільму ви повели нас вечеряти в невеликий ресторан, ми з вами так і не поговорили про найголовніше і для мене й для нас. Можливо, для цієї серйозної розмови було надто багато людей, а можливо, ми просто втомилися і не хотіли вже сперечатися, але, я знаю, розмова ця — не легка розмова — відбудеться, не може не відбутися. Хотілося б тільки, щоб до того, як вона відбудеться, ви й ваші друзі (сподіваюсь, що вони й наші) знали: все, що ви називаєте і вважаєте трагічним, ми пам'ятаємо дуже й дуже добре. Але говорити, тим більше писати про це, запевняю вас, не так уже просто. Бож мова йде не про трагедію одного, двох, трьох, десяти, ста, ну, навіть тисячі людей — мова йде про трагедію всенародну. І якщо література наша до цього часу ще по-справжньому не заговорила про те складне, гірке і суперечне, що пов'язане з тим, що ми називаємо зараз періодом культу особи, то це справа тільки часу. Поминути тільки трагічні події нашого життя радянська література, при всьому її прагненні до життєствердного (а, може, саме завдяки цьому), просто не може. Не може тому, що, як сказав Твардовський на закінчення своєї промови, «у мистецтві, в літературі, як і в любові, можна брехати лише до якогось часу — раніше чи пізніше прийде час сказати всю правду». Мені дуже хотілося б, дорогий Пазоліні, щоб ви це зрозуміли до нашої зустрічі, а після неї, якщо вона відбудеться, щоб ви не говорили, як сказали за «круглим столом»: з росіянами можна говорити, але не можна сперечатися. До речі, можливо, саме з-за цієї вашої позиції, сидячи вночі в ресторані після перегляду «Аккатоне», ми говорили геть про все, тільки не про головне.

*

digitized by ukrbiblioteka.org

Першого ж вечора в Римі, відразу ж після «круглого стола», мене полонила група молодих журналістів. «Для початку підемо в тратторію, — було сказано, — а потім побачимо. У тратторії зсунули столи, і відразу ж появилися карафки з червоним і білим римським вином, без якого в Італії не відбувається жодна зустріч (зрештою, італійці запевняють, що в Росії жодна зустріч не відбувається без горілки, що, на їх думку, далеко важче).

У товаристві нашому я знав тільки двох, решту я бачив уперше. Серед них був якийсь Серджо, молодий комуніст років яких тридцяти з чимось, журналіст, непримиренний, злий, з яким, починаючи з цього вечора і до дня мого від'їзду, у мене відбувалися найзапекліші суперечки.

Знайомство наше почалося з його заяви, що йому не сподобався мій виступ за «круглим столом». Чому? Недостатньо сміливий. Це був перший удар. Потім він сказав, що «Кіра Георгіївна» йому теж не подобається. Другий удар. Далі удари посипалися один за одним. Гострий, неподатливий, можливо, занадто жовчний, з палаючими чорними очима, то веселими, то злими (частіше злими), Серджо мені дуже сподобався. Сперечалися ми з ним про все — літературу, мистецтво, журналістику, спосіб життя, соціяльні системи, методи побудови комунізму, виборчі системи, різні течії в кінематографії — одним словом, про все, чого б ми не торкнулися. Суперечки ці доходили іноді до такого гарту, що одного разу в милому товаристві довели одну з присутніх дівчат до сліз. «Ну чого ви все сперечаєтеся, сперечаєтеся, сперечаєтеся? — схлипнула вона. — Хіба не можна поговорити про щось спокійне?» Ми з Серджо випили на примирення, спробували заговорити про спокійне, але хвилин через двадцять знову зчепилися. Одним словом, розмови з ним відбувалися, як говорять, в дусі партійної прямоти й одвертости. І, мушу сказати, мені це подобалося. Ми потоваришували з Серджо.

Італійські комуністи — у всякому разі ті, з якими я зустрічався (і в Італії і в нас, у Радянському Союзі), — не догматики і зовсім не ревізіоністи. Ухвали XX і XXII з'їздів для них не менше важливі й істотні, як для нас.

Вони говорять так, наприклад:

— Рішення цих з'їздів абсолютно правильні. Культ особи треба було викрити, і ви зробили це з усією властивою вам сміливістю. Але треба зрозуміти й нас. Ми живемо в інших умовах. Ми в капіталістичному світі, у нього свої закони. Ви — наше покоління в усякому разі — знаєте ці закони тільки з книг, а ми стикаємося з ними на кожному кроці, кожної миті. Рядовий італієць перебуває постійно під дією двох взаємнопротилежних ідеологій. І от італієць — робітник, селянин, службовець — мусить вибирати. А для того, щоб вибрати, мусить знати, що ліпше. Він читає газети — купити він може кожну: ватиканська

«Осерваторе романо» коштує стільки ж, скільки й «Уніта». Одна говорить одне, друга — інше. В одній він читає, що в Радянському Союзі все погане, у другій — що все хороше. Так у всякому разі ми писали до певного часу — власне, що в с е хороше. Потім виявилося, що не все, далеко не все . . . Ми писали, що Сталін великий, мудрий і непомильний. І нам вірили, дуже багато вірили. Тепер ми вже не пишемо про його непомильність, більше про його гріхи, і нам ставлять питання: а про що ви раніше думали? Зрозумійте, мільйони людей тягнуться до вас. Для них ви перша в світі країна, у якій при владі стала робітнича кляса. Тому вони хочуть знати про вас усе, всю правду. Що добре й що погане, що заважає. І ось тут ви не завжди нас розумієте. Ми всі радіємо з перемог Ґаґаріна й Тітова, але рядовий італієць, що побував у вас у Союзі (а таких зараз усе більше й більше), обов'язково ставить питання: «А чому вони, пустивши супутника навколо Місяця, не можуть до цього часу позбутися черг?» — і ще десятки інших питань. І це не порожні питання, це дуже істотні. І ми зобов'язані на них відповісти. Але в першу чергу ви. А ви часто зволікаєте з відповідями, ухиляєтеся вбік. Тим часом відповідь — правильну чи неправильну, це вже інша справа — дає ворог, і до нього часто прислухаються. А ви не враховуєте цього.

Отак говорить багато комуністів. І тут же самі починають ставити питання. Чому, чому, чому? Сто тисяч чому, від яких мені іноді робилося моторошно.

І, мушу просто сказати, на деякі «чому» мені дуже трудно було знайти відповідь.

Якось у мене зайшла мова з одним молодим кінематографістом, що побував на Московському фестивалі минулого року. Згадавши про фільм «Голий острів», що дістав першу премію, він назвав прізвища двох японських режисерів — Мізогуші і Куросава, про яких я нічого не знав. Він трохи здивувався, але коли потім дізнався, що я не бачив ні одного фільму Берґмана й Мікель-Анджельо Антоньйоні, він сам собі не вірив.

— Ви не бачили фільмів Антоньйоні?

— Не бачив.

— Але чому?

Я знизав плечима.

— Просто ми їх не купили.

Не купили Антоньйоні? Алеж це найславетніший тепер режисер. Про нього сперечаються зараз у всьому світі. Не бачити його фільмів — це те ж саме, що не бачити, ну . . . ну хоча б «Солодке життя» Фелліні.

— Але я й «Солодкого життя» не бачив.

Він розвів руками.

— Не бачили?

— Не бачив.

digitized by ukrbiblioteka.org

— Ні, просто ви не любите кіна, не цікавитеся ним. Я не можу повірити, щоб у нас не купили «Солодке життя», це ж бо дуже серйозний, розумний, страшний, до того ж викривальний фільм . . . не вірю . . .

Інший італієць запитав мене, якої я думки про останні фільми Чарлі Чапліна «Вогні рампи» і «Король у Нью-Йорку». Я знову таки змушений був сказати, що не бачив їх, що їх нема в нас у прокаті.

— Але чому? Чаплін — найбільший актор сучасности. Кожни його фільм — подія . . .

Я не знав, що відповісти. Я сам не розумію, чому в нас не йде Чаплін. Версії, що його фільми занадто дорогі, повірити трудно.

Третього разу мене поставили в дуже трудне становище, запитавши, чому ми не видаємо тих чи тих письменників. (Тут я пригадав, як ніяково ми себе почували, група радянських письменників, у тому числі Панова і Ґранін, коли років шість тому Альберто Моравія, бувши в Ленінграді, запитав нас щось про Кафку. Ми мовчки переглянулися і нічого не змогли відповісти: тоді ми про нього навіть не чули).

— Я розумію, — сказав мій співрозмовник, до речі, теж комуніст, — я розумію, що у вас є свої погляди на завдання літератури, є свої видавничі пляни, охоче розумію, що дехто з письменників вам ближчий, хтось дальший, хтось зовсім чужий. Якби ви раптом надумали видати «Льоліту» Набокова, що вважається зараз в Америці бестселером, це була б дурниця. Але чому ви такі повільні з Фолкнером? Чому не друкуєте Кафку? Чому так пильно уникаєте Альбера Камю? Врешті-решт ви зовсім не зобов'язані видавати їх стотисячними накладами. А тим часом кожний з них по-своєму визначний, навіть Саґан, яку багато хто вважає несерйозною. Бож вони, ці письменники, вкрай типові для свого часу, доби, настроїв. Їх можна не любити, критикувати, врешті заперечувати, але їх не можна не знати . . .

Має рацію мій співрозмовник? По-моєму, має.

У нас видається багато перекладів чужомовної літератури. Ледве не з усіх мов світу. І великими накладами. І все ж багато найвидатніших подій закордонного літературного життя проходить повз нас або в найкращому випадкові доходить до нас з великим запізненням.

До речі сказати, з перекладами радянської літератури в Італії зараз у багато разів краще, ніж було три-чотири роки тому і ніж в інших західніх країнах зараз. Якщо до певного часу книги радянських письменників притягали до себе увагу головним чином як щось екзотичне чи сенсаційне, то за останні роки це становище ґрунтовно змінилося. Коло перекладуваних письменників зараз дуже широке й різноманітне. І не тільки прозаїків, але

й поетів. Я на власні очі бачив у книгарнях книги Тендрякова, Каверіна, Вс. Іванова, Еренбурґа, Кузнецова, Аксьонова, Берґгольц, Айтманова, п'єси Арбузова, Володіна, Хмеліка, Розова, вірші Євтушенка, Вознесенського, Заболоцького, Окуджави, Вінокурова . . . Список цей спокійно можна продовжити, бо найбільші італійські видавництва (Ейнавді, Фельтрінеллі, Едіторі Ріюніті) дуже пильно стежать за нашими журналами і дослівно за два-три місяці після опублікування у нас твори, що їх зацікавлять, уже виходять у світ . . . Ех, нашим би видавництвам такої оперативности!

Тепер про кіно. Ми купуємо багато чужоземних фільмів. Ми бачили прекрасні фільми Росселіні, Де Сіка, Де Сантіса, Вісконті, Фелліні, Трюффо, Отана-Ляра, Бардема, Кареля Земана, Кавалеровича, але поряд з цим по наших екранах переможно крокують всілякі «Графи Монтекрісто», що не мають до мистецтва жодного стосунку, та ще в двох серіях, «Оклагоми» чи якісь там «серенади». А це теж гроші, за які можна було б купити й «Громадянина Кейна» — американці вважають його вершком свого кіномистецтва, — або «Гірошіма, любов моя» Алена Рене, або «Міст через Квай», або «Попіл і діямант» Анджея Вайди — одним словом, фільми, які є етапами на шляху розвитку світового кіномистецтва.

До речі, про цей шлях і про Антоньйоні, з-за якого мені довелося червоніти. Чи багато ми знаємо про ті гарячі суперечки, які розгорнулися зараз в оточенні проґресивних режисерів і кінокритиків світу навколо цього самого шляху сучасного кіна, про два основні напрями, якими воно розвивається, — про «школу», як уже тепер кажуть, Антоньйоні і про «кіноправду» Жана Рюша? Я, наприклад, до останнього часу нічого не знав. А це дуже цікаве. Західнє кіно переживає зараз кризу. Знаменитий Голлівуд з своїми ковбойськими «вестернами» і фільмами жахів крок за кроком втрачає свої позиції. Відвідування кіна — не без участи, правда, телевізії — різко впало. В Англії за один лише 1961 рік закрито триста кінотеатрів. У Франції число кіноглядачів порівняно з 1957 роком зменшилося на вісімдесят мільйонів осіб. Чому все це відбувається? Я не буду входити в усі деталі цього досить складного процесу. Наведу тільки останні рядки «Маніфесту молодого американського кіна». «Ми не хочемо більше брехливих і лакувальних фільмів, — закликають до всіх молоді американські режисери Раґозін, Роберт Френк, Берт Стерн, брати Сандрос та інші, — ми воліємо фільми хай і грубі, але живі. Ми не хочемо більше фільмів рожевої водиці. Потрібні фільми кольору крови!»

Фільми кольору крови. Сказано круто — навряд чи рожевій водиці треба протиставляти саме кров, — але в цілому ясно: надокучив фальш, потрібне щось нове, свіже, сучасне. І от в шу-

digitized by ukrbiblioteka.org

каннях цього нового накреслилися два шляхи. Один — це Антоньйоні (сюди можна зарахувати Алена Рене з його «Гірошіма, любов моя», «Минулого року в Марієнбаді»), другий — це Жан Рюш і його фільм «Хроніка одного літа».

«Хроніка одного літа» (Рюшу допомагав соціолог Едґар Морен) — це прогулянка з кінокамерою і мікрофоном вулицями Парижу. Автори фільма підходять до різних людей — службовців, робітників, студентів — і ставлять їм одне питання: чи вони щасливі. Ні кінокамеру, ні мікрофон вони не приховують — говоріть що хочете, не соромтеся, будьте самі собою. І люди говорять. Потім їх зводять одного з другим на вулиці, дома, в каварні, вони починають сперечатися про різні речі, про свою працю, алжірську війну, Конґо... Кінчається фільм тим (триває він нормальних півтори години), що всіх дієвих осіб збирають в одній кінозалі, показують їм кіноплівку, і ми бачимо, як кожен на це реаґує.

Автори фільму хочуть показати, так мовити, абсолютну правду. Вони не ховаються, не підглядають, нічого не підробляють, вони захоплюють людей зненацька і врешті-решт, поговоривши з десятком з них, вияснюють, що особливого щастя ніхто з них не відчуває. Усіх мучить, усім надокучила праця, ніхто з неї не має задоволення, всі думають засадничо про свої справи. Нудьгують навіть багатії, з якими автори зустрічаються на модному курорті Сан-Тропез. Зрештою, нудьга на курорті — теж мода.

Фільм викликав багато суперечок. Одні хвалять, інші говорять, що справжню правду все ж таки й не вдалося вхопити за хвіст. Невигадані персонажі фільму не можуть, мовляв, силою певних людських якостей триматися перед кінооб'єктивом абсолютно природно. Вони теж грають. Одні хочуть показати себе ліпшими чи розумнішими, ніж вони є, інші, навпаки, ніби кокетують своєю щирістю. Але, так чи інакше, шлях, яким іде Жан Рюш, хоч він і не дуже новий — пригадаймо двадцяті роки й нашого Дзиґу Вертова, — шлях цікавий, який свідчить про серйозні шукання. І в шуканнях цих він не самотній — в Америці цим же шляхом ідуть режисери Шірлі Кларк (у своєму фільмі «Зв'язковий» вона вивела на екран навіть знімальний апарат) і Лайонел Раґозін.

Я бачив два фільми Раґозіна — «На Бауері» і «Вернися, Африко». Обидва вони створили режисерові світову славу. Перший з них (знятий він 1956 року) — це оповідання про тридцятишестилітнього американського безробітного, що потрапив на Бауері — найстрашніше місце в центрі Нью-Йорку, де животіють і гинуть з горілки викинені за борт життя люмпени, професійні безробітні, алькоголіки. Фільм документальний. Акторів у ньому немає. П'яниці, що валяються по тротуарах, шинки, нічліжки, проститутки, бійки — все це правда, дійсність, ніщо не «підроб-

лене». Тільки двоє в фільмі грають (але й вони не актори, а найсправжнісінькі мешканці Бауері) — молодий безробітний і його друг і брат по чарці, старий. Сюжет дуже простий: старий краде в свого «друга» валізу, потім продає її й частину здобутих грошей віддає йому таки, молодому безробітному, щоб той міг вирватися з Нью-Йорку. Враження від фільму потрясаюче. Викривальний документ величезної сили.

«Вернись, Африко» знятий три роки пізніше в Південно-Африканському Союзі, куди Раґозін не без труднощів добився, удаючи, що хоче фільмувати музичну комедію. Комедія виявилася далебі не веселою — це сумна історія негра Захарії, що приїхав на заробітки в Йоганнесбурґ, найбільший центр видобутку діямантів. Фільм дещо затягнутий, у ньому більше видуманого, ніж у першому, але акторів теж немає, і викривальна сила його ніяк не менша, ніж у «На Бауері».

Жан Рюш, Шірлі Кларк, Раґозін — це один шлях, шлях шукання правди методами документального кіна у сполученні його з елементами художньої кінематографії. Шлях, по-моєму, дуже цікавий і потрібний.

Дещо складніший другий шлях, яким ідуть — хоч їх і не можна міряти на один копил, у кожного своє яскраво виявлене обличчя — Антоньйоні й Ален Рене. Це кіно своєрідної дедраматизації. Воно теж шукає правди, але все, що глядач бачить на екрані, відбувається не в реальній дійсності, а в уяві самих авторів чи дієвих осіб. Антоньйоні, наприклад, вважає, що сама дійсність настільки непевна й слизька, що тільки інтуїтивним шляхом можна її збагнути. Це його висловлювання я читав у «Юманіте», у статті, присвяченій фільмові «Затемнення», за який Антоньйоні здобув спеціяльну премію на Каннському фестивалі 1962 року. Але, подивившись недавно сам фільм, я того, про що він писав, одверто кажучи, не відчув. Фільм абсолютно реальний і, я сказав би навіть, правдивий у своїй безвиході. У ньому, як ні в якому іншому з бачених мною фільмів, розкрита виразка, що роз'їдає сучасну західню цивілізацію, — повне роз'єднання, відчуження, некомунікабельність (є такий термін тепер на Заході) — неможливість знайти шляхів зближення між людьми. Режисура фільму, гра акторів блискуча (в головній ролі Ален Дельон, відомий нам з фільму «Рокко і його брати», де він грає Рокко), зрозуміла й думка автора, але вся ця історія нездійсненої любови молодого біржового маклера й дівчини, що кинула свого багатого коханця, лишає мене, глядача, абсолютно холодним. Мені зовсім байдуже, чим закінчиться цей роман. Красень хлопець, гарна дівчина, і цілуються вони спокусливо, а мені все це не цікаве — ну зійдуться, ну розійдуться, яке мені діло? — з багато більшою цікавістю я дивився на римські вулиці і намагався

digitized by ukrbiblioteka.org

впізнавати знайомі місця. Одним словом, фільм мені не сподобався, хоч соціяльне звучання безумовно значне.

Повна протилежність «Затемненню» — «Аккатоне» Пазоліні, фільм, який я дивився двічі, і після другого перегляду він сподобався мені ще більше.

«Аккатоне» — не піддається перекладові. У нас намагалися його перекласти як жебрак, прошак, покидьок. Насправді ж це жебрак, який хоче збагатитися, використовуючи для цієї мети своїх товаришів у нещасті. От про такого аккатоне, римського сутенера, і розповідає нам фільм. Сам фільм дуже довгий, дуже «розмовний», і в цьому його основна складність для нас: герої говорять римським злодійським жарґоном, який майже неможливо перекласти по-російськи. Не буду докладно оповідати змісту фільму, та зовнішньо він і не складний — різними шляхами аккатоне хоче зіп'ятись на ноги, навіть пробує почати працювати, але врешті-решт гине. Зняте все дуже просто. Ніяких павільйонів, декорацій — усе на вулиці, на подвір'ї, в шинку, очевидно, теж справжньому. Ніякого штучного освітлення. Повна відсутність монтажних хитрощів (до речі, захоплення монтажем на Заході вважається вже анахронізмом), а головне, ніяких акторів. Герої грають самих себе. І як грають! А герої — жебраки, сутенери, проститутки. Тільки сам аккатоне грає не зовсім себе, в житті він — зовуть його Франко Чітті — муляр. До всього цього, як я вже казав, Пазоліні теж не професіонал — це його перший фільм.

Яке ж відчуття після перегляду? Відчуття, ніби дві години пожив з цими людьми. Ефект присутности — твоєї присутности на екрані — разючий. Тут, звичайно, багато від неореалізму, але в чомусь є й нове — в дуже довгих сценах, у непорушності кінокамери, у тій же відсутності монтажу. Але справа не в прийомах — у фільм влазиш з нутрощами, забуваєш, що перед тобою екран. Для мене як для глядача це дуже важливе — я вірю режисерові, вірю акторам, а значить, і тому, що вони мені показують.

Чому ж я вагаюся зарахувати «Аккатоне» до розряду фільмів неореалістичних? Адже в ті теж влазиш з нутрощами, віриш акторові, режисерові. І чому взагалі пішла розмова, що неореалізм пережив себе?

Думаю, що справа тут не в «пережитті», а в тому, що неореалізм як явище все таки національне, чисто італійське (вплив його на світову кінематографію величезний, але в чистому вигляді він у жодній країні не повторився), так от, стиль цей силою певних причин ніби переродився, сконцентрував свою увагу на іншому, більш вузькому. Неореалізм народився відразу по війні, у зруйнованій, півголодній, злиденній Італії. І цій Італії, її людям, труднощам їх щоденного життя, шляхетності ха-

рактерів цих людей — звичайних римлян, мілянців, неаполітанців, селян, робітників, дрібних службовців, — їх умінню допомагати один одному у тяжку годину і присвячені були фільми, які ми так полюбили. Тепер Італія вже не та, економічно вона дуже зміцніла (чому — про це окрема розмова), і на багато чому вже видно сліди зовнішнього гаразду. Можливо, наслідком саме цього (італійці в мистецтві як вогню бояться всілякого роду гаразду) погляд мистця звернувся на деклясованих людей, що не знайшли свого місця в житті («Ночі Кабірії», «Аккатоне», «Роккo і його брати»), або, навпаки, повертається до розкладеного, що біситься з жиру, світу «Солодкого життя». Можливо, це повернення й закономірне, але коло охоплення, ніби поширившися, явно звузилося. Зовні те саме — достеменність, правдивість, точність, — по суті ж щось уже інше, більш часткове.*)

Чому я так багато говорю про кіно? Не тільки тому, що люблю його і навіть трошки працював у ньому. Але й тому, що це дійсно наймасовіший, найінтернаціональніший, найбільш дохідливий вид мистецтва, якесь есперанто, як назвав його Пазоліні. До речі, конґрес, на який ми їздили, був присвячений саме найбільш масовим видам впливу на людей — кінематографії й телевізії. Але на конґресі мені не довелося виступати, от я й намагаюся якось це компенсувати.

У Римі, в невеликій авдиторії товариства «Італія—СРСР», я демонстрував фільм режисера Р. Нахмановича, продукції Української студії кінохроніки, під назвою «Невідомому солдатові . . . » Це фільм побудований на старих кінодокументах періоду Вітчизняної війни і кадрах, знятих уже тепер, у наші дні. Він присвячений долі людей, які воювали на фронті, працювали в підпіллі, поневірялися в фашистських концтаборах, тим, хто переміг, і тим, хто, як сказано в заключних кадрах, «віддав своє життя за те, щоб продовжувалося наше». Фільм документальний від початку до кінця. У ньому нема нічого вигаданого.

І от, сидячи в залі, я в тремтінні стежив за тим, як реаґує на нього італійський глядач. І демонструвати і сприймати фільм було нелегко — мені доводилося перекладати його перекладачеві тут же, в залі, з української мови на російську, а йому вже з російської на італійську. І все ж фільм дійшов. Багато, я бачив, плакало.

Плачуть, я знаю, і на сантиментальних мелодрамах, але сльози, викликані документальним кіном, — інші сльози. Коли бачиш зафільмований німецькими операторами палаючий Київ, злітаючий у повітря Хрещатик або валку в'язнів Штутгофу за

*) У нашому примірнику журнала «Новый мир», з якого зроблено переклад, попсована одна сторінка, і з цієї причини на цьому місці в перекладі випадає кілька абзаців. Ред.

digitized by ukrbiblioteka.org

ґратами, а потім тих же в'язнів (хай не тих, інших), що пишуть протест з приводу звільнення начальника концтабору Гоппе з в'язниці, коли чуєш голос дорослого Віктора Баженова (а перед тим ми бачили його десятилітнім хлопчаком, що втік на фронт і підносив патрони своєму старшому товаришеві Чорнобаєві), коли чуєш, як він, тепер інструктор фізкультури, звертається до нас із закликом допомогти йому розшукати того самого Чорнобая, коли все це бачиш і згадуєш минуле — трудно сидіти спокійно. Навіть мені, авторові сценарія цього фільму.

Сила впливу документального кіна величезна. Пригадаймо фільми Торндайків «Операція 'Тевтонський меч'», «Відпустка на Зільті», «Цього не можна забути», — яка сила викриття міститься в них! А «Майн кампф» Ервіна Ляйзера чи «Нюрнберзький процес», якого, до речі, ми не бачили — і знову таки незрозуміло чому? Чи не надійшов час оповісти про Велику Вітчизняну війну мовою документального кіна? Це повинен бути великий, серйозний і дуже правдивий фільм-документ, літопис наших перемог і поразок, фронту й запілля, важких днів окупації, партизанської війни, Освєнціму і Бабиного Яру, Мюнхену й Нюрнберґу . . .

Є таке слово — «кінопубліцистика». Покищо це тільки слово. Добре, якби воно перетворилося на діло. Охочі знайдуться, і люди, які можуть допомогти в цьому складному й новому ділі, теж, хоча б і ті ж Торндайки. Мені здається, що експеримент Жана Рюша теж цікавий. А чому б і нам не спробувати такого? Незвичне? Так. Ще й як легше знімати випробувані сцени з передовиками виробництва чи свіжо нагородженими лавреатами, які, старанно причесавшись і зав'язавши краватки, сідають за великі письмові столи, бажано на тлі книжкових полиць, або, стоячи біля своїх верстатів, вимовляють наперед вивчені слова. А що як вийти на вулицю з портативною кінокамерою та магнетофоном і повторити в Москві, у Києві, у Братську, у першому-ліпшому радянському місті те, що зробив у Парижі Жан Рюш? Чому не спробувати?

*

Як далеко я відійшов від того, з чого почав. А почав з суперечок. Отак вони в нас і відбувалися. Починали з порівняння цін у нас і в Італії, а кінчали системою Станіславського — жива вона чи мертва. Починали на вулиці, а кінчали в якійсь маленькій тратторії в районі Трастевере.

Тратторія . . . Ризикуючи накликати на себе всі громи й блискавки, не можу не оспівати тебе, мила італійська тратторіє, без якої Італія не мислима, як без оранжів, пам'ятників Ґарібальді і білих трикутних попельниць на твоїх столах, конечних попельниць з написом „cinzano“ або „martini“. Боюся, що якби з якихось там причин усі тратторії, остерії й бари в Італії були

закриті, італієць збунтувався б. Якби трапилася ця страшна подія, куди б йому, сердезі, заскочити, узнати останні новини, випити скляночку вина, пограти в доміно, зустрітися з якимось Карльо чи Альберто, який йому до зарізу потрібен, або з гарненькою Лючією, чи просто так посидіти в куті і подумати про те, про що не вдається подумати дома?

Тратторія не ресторан, вона подоба клюбу, місце зустрічей, місце, де тебе завжди привітно приймуть, швидко обслужать — пробачте, це не те слово: коли ти заходиш у тратторію, відчуття таке, наче ти потрапив до свого найліпшого друга і найбільше задоволення для нього — це гарно тебе почастувати. Ох, якби так було в нашій київській «Абхазії»! Зайдеш — і раптом не тхне кухнею, якимось перегірклим маслом, і не дивляться на тебе вовком, і не говорять: «Почекайте, не вмрете, я одна, а вас багато», і обруси все чисті, і кельнерки не лаються поміж собою за виделки, і нема плюшових занавісок з бомбошками і злого, надутого швайцара... Ох, як би гарно було. А що, якби порядком, сказати б, культурного обміну, поглиблення контактів запропонувати нашій київській «Абхазії» нав'язати дружбу, змагання, ну, припустімо, з фльорентійською «Бука-Ляпі»? Обидві вони невеликі, обидві в підвалах, тільки «Бука-Ляпі» трохи старша, цього року їй мине вісімдесят літ. Ми там якось були цілим товариством. Потрапляєш туди через кухню, щось смажиться, шкварчить, ні диму, ні чаду. Уходиш до залі з склепіннями, і вся вона зверху донизу заклеєна плякатами якихось туристичних і судноплавних компаній. Більше нічого, самі плякати. Італійські, французькі, німецькі, еспанські, американські, арґентінські, мехіканські... Тільки російських нема. «Може, ви нам пришлете, як повернетеся додому? Ми повісимо його тут, над цим столиком, де ви зараз сидите...» Замість плякатів, наші поети написали кілька жартівливих рядків на листівках, і господар відразу ж таки примостив їх на стіні. «От і від росіян пам'ять буде». Натомість ми одержали кожен попельницю, на пам'ять про затишні хвилини, відбуті в цьому симпатичному, привітному підвальчику... Ох, боюся, нічого не вийде з цієї дружби-змагання, а мені, хай тільки трапляться ці нотатки директорові «Абхазії», ніколи вже там не бувати.

Якось я запитав жартома Серджо:

— Скажи мені, коли на всій земній кулі запанує комунізм, що ви зробите з тратторіями? Націоналізуєте, усуспільните?

— Е, ні, — сказав він, — з цим ми поспішати не будемо...

Я відчуваю, що ця невелика «ода до тратторії» викличе де в кого зовсім протилежну реакцію. «Ну, от, — скажуть, — тратторії йому в нас, бачте, бракує. Велика річ. А, між тим, Італія знаменита не тільки ними. І не тільки музеями. Це країна воюючої робітничої кляси, країна масових страйків, безперервного

digitized by ukrbiblioteka.org

безробіття, не легкого життя селян. Чому про це покищо жодного слова?»

Ці майбутні претенсії, на які я очікую, нагадують мені висловлювання одного не дуже мудрого нашого журналіста, з яким я їздив по Америці. На третій чи четвертий день він почав нарікати:

— Коли ж нам нарешті покажуть нетрі? Бо так і писати не буде про що — все гладеньке, чисте, зручне...

Шось не дуже хочеться його наслідувати. Бачили ми й нетрі, і страшні чікаґські вулиці без світла, з потягами, що гримлять над головами по естакадах, бачили й клясичних безробітних на Бауері в Нью-Йорку, бачили й дещо гірше — ми не були на Півдні, але бачили в телевізії, як негрські школярі йдуть до школи під охороною поліції, щоб їх не розтерзала озвіріла юрба. Усе це ми бачили, і все це є. Але як ти їдеш у чужу країну вишукувати тільки це, чи варто їздити? Мені чомусь завжди соромно, коли тішаться чужою бідою. Коли я бачу нетрі, мені шкода людей, які в них живуть, і я зовсім не радий, що ці страшні доми й бараки ще існують, хоч це й чужий мені капіталістичний світ. А той же журналіст, про якого я вже писав, сказав мені якось:

— Що за дідько, ти бачив, у нашому готелі живуть негри? Навіть у ресторані сьогодні парочка сиділа.

Мені здавалося, що йому навіть прикро, що цих двох негрів не видворили в шию з ресторану — от був би матеріяльчик для статтейки! А на півдні дійсно видворяють, і це зовсім мене не тішить.

Та добре, Америка ще попереду, повернімося до Італії, її життя, до того, про що в тратторії говорять не менше, ніж про футбольні матчі і останній процес сіцілійських ченців.

Боротьба робітничої кляси, страйки... Я, правда, не бачив, як народ виходить на вулиці (бачив тільки дуже ріденьку профашистську демонстрацію — десятків зо три молодих людей у машинах і на мотоциклах з повіваючими прапорами і гаслами «Фанфані + Неннi = Тольятті»), але року півтора тому у Москві один з керівників італійської компартії Аліката оповідав про події в Ґенуї в 1960 році. Профашистські елементи постаралися організувати в цьому великому портовому місті щось на зразок свого з'їзду. Народ не допустив до цього, вийшов на вулиці, в основному молодь. Відбулися сутички, зчинилася стрілянина, втрутилася поліція. У нас в газетах про це не дуже докладно писалося, Італія ж тільки про це й говорила. Цікаво, що особливу активність у сутичках з неофашистами виявила й молодь «стиляжного», «битниківського» характеру, навіть подібна героям Пазоліні. «Ці хлоп'ята, — оповідав Аліката, — билися чудесно. Але покищо вони нас підтримують тільки в часи загострення клясової боротьби. Питання складне,

навіть дуже складне. Привабити їх остаточно на наш бік не так то й легко. Вони самі собі. Вони не хочуть, щоб ними керували, але фашизм ненавидять і готові з ним боротися на смерть. І нам комуністам, серйозно треба подумати, як спрямувати у справжнє річище цю енергію, що переливається через вінця».

На жаль, за весь час, що його ми перебули в Італії, нам пощастило лише відвідати один завод, текстильну фабрику в місті Прато, поблизу Фльоренції. Порівняно з підприємствами Оліветті, які я бачив за минулого приїзду, ця фабрика, з погляду організації технічного процесу, не дуже цікава. Ми вислухали не дуже втомливі пояснення одного з директорів фабрики, поставили належне число питань, випили по чарці вермуту, обійшли цехи, перекинулися кількома словами з робітниками, навіть знялися з ними, а потім подалися, як завжди, в мерію випити чергову чарку і подивитися чудесні картини Філіппіно Ліппі, барельєфи Донателльо і майоліки Андреа делля Роббія.

Але не на всіх заводах і фабриках так спокійно. Того самого дня, коли ми були на текстильній фабриці в Прато, у Римі йшли переговори між представниками ЗІКП (Загальної Італійської конфедерації праці) і знову зформованим урядом про припинення страйку на турінському заводі «Мішлен», одному з найбільших в Італії підприємств, що виробляє автомобільні машини. Завод страйкував з січня місяця. Підприємці спробували оголосити льокавт. Але ніщо не допомогло, навіть штрайкбрехери. На кінець другого місяця підприємці здалися. Робітники, що не одержали за ці два місяці ні одної ліри, перемогли. Без перебільшення можна сказати: їм допомагало все місто. Був організований комітет солідарности. Гроші збирали на стадіонах, базарах, просто на вулиці. Навіть найбільший у місті театр передав виторг за кілька вистав у фонд допомоги страйкарям.

Усе це говорить про багато чого. І випадки ці зовсім не поодинчі: страйки робітників, службовців, залізничників, службовців пошти, на Півдні наймитів — явище повсюдне. І, як правило, перемагають не підприємці. Італія — країна дуже активної політичної боротьби, країна, де з робітничою клясою, з комуністичною партією не можна не рахуватися.

Італія переживає зараз період економічного піднесення. Явище це характеристичне не тільки для Італії. Подібного піднесення зазнає зараз і ФНР і Японія, тобто країни, що потерпіли поразку в останній війні. Рівень життя в Італії значно підвищився — за останні п'ять років зарплата робітника значно збільшилася, зменшилося число безробітних, розгорнулося в широких маштабах житлове будівництво, продукція італійської промисловости все більше й більше виходить на світовий ринок. В наслідок чого все це відбувається?

Причин багато. Ось основні. Поперше, наслідки війни — майже

digitized by ukrbiblioteka.org

повнотою поновилося промислове устаткування країни. Дуже складний у мирних обставинах процес заміни старого устаткування новим відбувся, так би мовити, не від хорошого життя — більша частина фабрик і заводів у країні була зруйнована. Зараз техніка продукції в Італії стоїть на великій височині. Друге, переможені країни позбавлені колоній, а значить, і обтяження колоніяльних воєн. І, нарешті, третє — відносно невеликий воєнний бюджет: не доводиться витрачати гроші на ракети, їх люб'язно пропонує Америка в рамках НАТО.

Усе це й призвело до того становища в економіці, яке зветься зараз на Заході «економічним чудом». Слід додати ще, що капіталізм на сучасному своєму етапі змушений вишукувати різні нові форми взаємовідносин підприємців з робітниками («неокапіталізм», «народний капіталізм» оліветтієвський «патерналізм»), але це вже вимагає спеціяльного дослідження.

Як піде справа далі? На це питання я також не беруся давати відповідь. Думаю, якщо мова про Італію, багато залежить не від того, що відбувається в самій країні, а головним чином за її межами. Світ лихоманить. І від того, що робиться тепер на вулицях Альжіру, біля Бранденбурзької брами, на мисі Канаверал чи в залях нью-йоркської біржі, дуже багато залежить, як складеться життя турінського робітника, римського школяра і наймита з Люканії.

*

А тепер мені хочеться розповісти про одного молодого італійця з міста Карпі, біля Модени, з яким я зустрічався в Москві восени 1961 року. І ось за яких обставин.

У Карпі є фабрика, що виробляє знамениті на всю Італію вовняні сорочки. Директор цієї фабрики Беніто Ґвальді — людина експансивна, багата і за характером своїм, я сказав би, навіть демократична. Крім фабрик, у Карпі, як і в усіх італійських містах, є бензинові колонки. Одну з них обслуговує молодий і дуже жвавий хлопець Данільо Кремаскі. Італійці народ товариський і, як я вже говорив, люблять посперечатися про це й те в своїх тратторіях. І ось якось в одній з таких тратторій між Беніто й Данільо сталася суперечка. Справа в тому, що недовго перед тим Ґвальді побував у Радянському Союзі. Туристом. Йому в нас не сподобалося, і замість належних двох тижнів він побув рівно чотири дні і махнув чи то в Еспанію, чи в Португалію. Що ж не сподобалося Беніто Ґвальді в Радянському Союзі? Багато і дуже істотного. Поперше, в Останкінському готелі, в якому він жив, усі годинники стоять; подруге, мало таксі, і взагалі, крім них, інших машин у Москві нема; потретє, касирки в маґазинах рахують на рахівницях, а не на аритмометрах; почетверте, московські господині у комунальних кухнях вішають замки на своїх каструлях, ну і так далі, в тому ж роді . . .

Про все це Ґвальді з захопленням оповідав у тратторії, і його слухали, роззявивши роти. Данільо обурився:

— Все це брехня!

— Ні, не брехня!

— А я кажу: брехня!

— А я кажу: ні!

— А як ти доведеш?

— Як? Я ж там був . . .

— Але я не був. Як тебе перевірити?

— Мене?

— Тебе. Може, ти все вигадуєш?

— Вигадую? . . Гаразд! Хочеш сам перевірити?

— Тобто як же?

— А отак. Поганяй у Радянський Союз, а я оплачу видатки.

— Не оплатиш . . .

— Оплачу!

— Всю дорогу?

— І дорогу й готель. Усе!

— Ну що ж! Тоді їду.

І Данільо поїхав.

Скидається на вигадку? Скидається. А отже таки поїхав, я сам його бачив. Не пам'ятаю на скільки і на що вони заложилися, але Данільо повинен був підтвердити чи спростувати те, що бачив Ґвальді, а по приїзді все чесно розповісти. Оточений репортерами й друзями, Данільо Кремаскі, вартовий бензиноколонки з міста Карпі, сів у прямий вагон Рим—Москва і махнув у невідомі краї.

Пробув він у Москві днів з десять, заповнених по вінця незчисленними «міроприємствами». Театри, музеї, клюби, зустрічі, знову ж кореспонденти. Хлопець він молодий, повний енерґії, у Москву потрапив уперше, от і крутився від ранку до вечора, як муха в окропі. І все нотував, нотував, нотував, цілу купу бльокнотів списав. Їздив в Останкіно, перевіряв годинники (вони, здається, таки стояли), рахував на вулиці таксі, вивчав московських касирок — одним словом, клопоту було по вуха. І всім був задоволений — реготався: «Приїду додому, буде що розповідати . . . »

В останній день у нього, в кімнаті готелю «Берлін», ми — я з товаришами і він з своїм другом Коррадо Сакі, студентом Московського університету, — на прощання трохи випили, потім ми посадовили їх обох у таксі, помахали ручкою, і вони поїхали на двірець.

Чим закінчилася вся ця історія, я не знаю. Думаю, що мовчанка буржуазних газет говорить про перемогу Данільо над Ґвальді. Побачити Данільо мені не вдалося — ні в Модені, ні в Карпі я не був, а Данільо, мабуть, просто не знав про наш приїзд. Не-

digitized by ukrbiblioteka.org

давно, правда, прийшла з Карпі кольорова листівка — два рядки добрих побажань і два підписи: Данільо Кремаскі і Коррадо Сакі; він теж родом з тих місць і, ймовірно, поїхав на ферії.

Весела історія — чи не так? Чисто італійська.

Між іншим, — це вже побіжно, — в один з тих осінніх днів поїхали ми з Данільо, Коррадо і ще одним моїм приятелем до Загорську, у Троїцько-Сергіївську Лавру. Нам здалося, що це може їх зацікавити: все таки цікаво подивитися, як у нас відбуваються всякого роду релігійні справи, особливо їм, людям з країни, де церква така сильна. Ну, і архітектура до того ж у Загорську чудова.

Поїхали. І от виявилося, що я з моїм приятелем були куди більше приголомшені усім баченим, ніж наші друзі-італійці. Очевидно, вони вже привикли в себе на батьківщині до різних релігійних бузувірств і шалу, і їх нічим не здивуєш. Ми ж з приятелем просто очам своїм не вірили.

Виявляється, — хто міг би подумати? — за якихнебудь сто кілометрів від Москви існує ще справжнісінька, не вигадана, глуха, темна, страшна допетрівська Русь... Незчисленна кількість старушок, всі в чорному, худющі, злі, ненависні. Блукають по двору, стоять і щось бурмочуть у церквах, довжелезним хвостом вишикувалися приложитися до мощей святого Сергія Радонежського...

Ми з трудом, під перехресним обстрілом вогненних поглядів протиснулися до церкви. Низько, тісно, півтемрява, склепіння. Потріскують свічки. Зі стін дивляться на нас суворі лики святих. Біля раки з мощами — гарний, випещений священик. Повільно, мовчки сунеться черга. Є й мужчини, навіть молоді. Всі хрестяться, прикладаються до мощів, нас ненавидять, зневажають: «Нехристи, бусурмани...»

Ми вийшли на подвір'я. У прозорому осінньому небі над чудової краси банями кружляє вороння, а внизу, біля білих стін собору, крикливиці юрмляться навколо ще зовсім молоденького, схудлого, безкровного, з запущеними під лоб очима юродивого. Ллють йому нащось на голову воду, а він, мокрий, жалюгідний, гладить по волоссю молоду жінку, що притиснулася до нього, — вона не зводить з нього захопленого погляду, — і щось говорить, прорікає:

— Війни не буде, ні, не буде, живіть спокійненько, любіть одне одного, головне — любіть, а ти не дивись на мене, не відповім, однаково не відповім, око в тебе погане, іди геть, геть, геть. А церкві кінець, останні дні доживає, моліться, Богу моліться, бо насуваються чорні дні, війна насувається, бойовище буде, і життя на землі скінчиться, тільки квіти лишаться, і листя, і трава, і море, і небо, і не питайте мене, однаково мовчатиму, рік, два, три, від сьогоднішньої неділі...

— А старенькі навколо:

— Мені, мені, мені, рідненький, скажи...

А «рідненький» обнімає прилиплу до нього дівицю, і вони починають раптом тертися носами, з поспіхом, несамовито... Робиться страшно.

Ходить по подвір'ю жінка, молода, виснажена, теж у чорному, ломить руки і теж щось говорить, говорить, говорить про кінець церкви, про якийсь обман, про невір'я в щось...

Ми перебували в самому центрі православія, і стало воно перед нами не блаженним, повним любови і богобоязливим, а злим, ненависницьким. І була в цьому якась похмура, небезпечна сила, яка все ще існує, і зовсім поруч з нами.

Надовго запам'ятався мені цей день, ці чорні старенькі з вузлами, юродивий у лихоманці, квітучі, гарні, ситі попи. І низький оксамитний голос диякона. І вороння, хмари вороння в чистому небі. І люті погляди...

Я пригадав цей день півроку пізніше, в Італії, стоячи на площі перед собором святого Петра і чекаючи появи папи. Кожної неділі рівно о дванадцятій годині він появляється в вікні своєї резиденції і благословляє віруючих. Величезна, охоплена колонадою площа заповнена по вінця. Коли вдарило дванадцяту й у вікні, з якого звисало довге червоне покривало, появилася маленька біла фігурка Йоана XXIII, багато хто впав на коліна. Папа промовив коротку проповідь, що розносилася по площі десятками репродукторів, і, піднісши руки до неба, зник. Його супроводили салютом автомобільних гудків.

І хоч навколо мене багато припалих на коліна — серед них молоді ченці й черниці всіх кольорів шкіри й сутан — возносили молитву Господу Богу, у всьому цьому був уже якийсь «модерн». Провівши папу, всі, в тому числі й ченці, заговорили про щось своє, житейське, і, весело маневруючи поміж машинами, гомінким потоком ринули на пряму широку вія Кончіляцьйоне.

Сила і вплив католицької церкви великі, я знаю, і форми, в які виливаються в Італії всілякі вияви релігійности, часто бувають потворні (пригадаймо хоча б, правда, значно урізані в нас, сцени в церкві з фільму «Ночі Кабірії»), але в порівнянні з тим, що я бачив у Загорську, недільна зустріч з папою здалася мені просто веселим спектаклем або однією з точок в туристичній програмі компанії «Ґранді-В'яджі».

Зрештою, «модерн» сучасної католицької церкви до якоїсь міри і є її новою зброєю. Форми впливу на приходжан міняються. Навіть папа і той змінився. Кажуть, наприклад (суджу за італійськими газетами), що вісімдесятлітній Йоан XXIII дуже демократичний, може сісти за стіл і випити разом з своїм шофером. Папа — прибічник мирного співіснування. Після пуску «Восток-3» він влаштував у своїй літній резиденції Кастель-

digitized by ukrbiblioteka.org

Ґандольфо спеціяльний молебень на честь Ніколаєва. Все тече, все міняється...

*

Надійшов нарешті час дещо докладніше розповісти про Конґрес Европейського товариства письменників, на який ми, власне кажучи, й приїхали.

Це був дуже багатолюдний і репрезентативний конґрес. Його освітлювали майже всі газети світу. З'їхалося близько чотирьох сот письменників усіх европейських країн, крім Албанії (вона не є членом товариства і НДР, представникам якої перешкодило приїхати американське командування в Берліні. У залях засідання й кулюарах можна було зустріти й Галдора Лякснесса з маленької далекої Ісляндії, і Джузеппе Унґаретті, обраного президентом товариства на місце померлого Джанбаттіста Анджолетті, і молодого, але вже відомого Хуана Ґойтісольо, і бадьору, не зважаючи на її вісімдесят років, всім зацікавлену Марію Майєрову, і Марґеріт Дюрас — автора «Гірошіма, любов моя», і Назима Хікмета, що представляв на конґресі літературу Туреччини, і Ярослава Івашкевіча, і Андре Шамсона, і Чезаре Джаваттіні, і багатьох, багатьох інших. Овацією були зустрінуті представники Альжіру й Куби. Чекали приїзду самого Фанфані, але зміна кабінету перешкодила йому це зробити, і замість нього конґрес привітав міністер Кодаччі-Пізанеллі, що підніс від імени італійського уряду всім присутнім «маленький подарунок» у вигляді знаменитої віллі Петрайя, яка віднині є резиденцією товариства.

Конґрес був присвячений ролі й значенню літератури в кінематографії, радіо й телевізії — це був, так би мовити, його «порядок денний», — насправді ж об'єднуючим на конґресі була його яскраво виявлена антифашистська спрямованість, його підтримка ідеї боротьби за мир, за розвиток контактів між Заходом і Сходом. У наш нелегкий вік найтрудніше зустрітися й поговорити один з одним. І поговорити по можливості чистосердно, одверто. І не тільки з трибуни... Слушно зауважив кореспондент газети «Джорнале де Матіна», коли він писав (зрештою, інші газети також): «Я не зміг би сказати вам, де відбувався справжній конґрес — у залі П'ятисот чи в прилеглих до нього залях і голах готелів, на вулицях Фльоренції, коли вгамовувалися люті пориви вітру. Важливе, що письменники різних країн зустрічаються, розмовляють, знайомляться один з одним. Врешті-решт праці конґресу якоюсь мірою служать приводом для цього». Так, воно в дійсності так і було.

Але повернімося до «порядку денного». На конґресі говорили про літературу, кінематографію, телевізію, про зв'язок між ними. Думок було багато, часто діяметрально протилежних. Письменниця Марґеріт Дюрас, автор сценарія «Гірошіма, любов моя»,

заявила, наприклад, що «кіно не має нічого спільного з літературою» і що «поняття часу в романі ніяк не збігається з поняттям часу в кіні». Вона говорила про те, що жодного разу не була присутня на зйомках фільму за своїм сценарієм і не дозволила режисерові виявляти інтерес до роботи над сценарієм. Не зважаючи на успіх фільму «Гірошіма, любов моя», Марґеріт Дюрас заявила, що ніколи не буде працювати більше для кіна. У тому ж дусі висловився і французький письменник Бернар Пеньйо.

Але найбільш цікавим, як писали всі італійські газети, був виступ на конґресі Григорія Чухрая. Взагалі він був «зіркою» першої величини, і натовп кореспондентів ні на хвилину не давав йому спокою. Шістнадцятого березня газета «Уніта» писала: «Чухрай є найбільш помітною постаттю конґресу. Його виступ проти спекуляції еротикою в кіні викликав цілу бурю. Радянський режисер зазнав дещо гіркої долі. Він побачив, як його вихваляє консервативна, клерикальна преса і як деякі ліберельні уми заплямували його наличкою моралїста. Вчора з трибуни конґресу його атакував письменник Репачі, а сьогодні його боронив Пазоліні».

Справа в тому, що в Італії тепер церква і проґресивна інтеліґенція, в тому числі й комуністи, ведуть між собою затяту боротьбу з приводу того, що дозволено і що не дозволено в кіні. Чухрай говорив про моральні завдання мистецтва. Клерикали намагалися повернути його виступ на свою користь. Наступного дня в газеті «Паезе» появилася розмова Чухрая з кореспондентом газети. «Вислухайте мене уважно, — сказав він. — Якби ви слухали мене уважно, ви зрозуміли б, що я не захищаю конформістів і не виступав на користь лицемірів. Я визнаю за мистцем право торкатися кожної теми і зображувати дійсність в умовах повної свободи. Я виступав лише проти спекуляції на сексуальному боці любови».

Довго ще не мовкли суперечки навколо виступу Чухрая, довго не сходили його портрети з газетних шпальт, а «Баляда про солдата», фільм з «наївною й сантиментальною основою», як сказав Пазоліні, як і раніше збирав повні залі і про багато чого змушував думати італійського глядача.

Чотири дні продовжувався конґрес. Чотири дні галасливо й жваво було в Залі П'ятисот, у його коридорах, на старовинних сходах, охоронюваних сторожею з галябардами. Якби ви потрапили туди в ті дні, ви мимоволі звернули б увагу на маленького, дуже жвавого чоловічка яких сорока років, що з'являвся то тут, то там, з кимось розмовляв, про щось сперечався, кудись поспішав, знову зупинявся, знову з кимось говорив. Це Ля-Піра — мер Фльоренції, одна з найцікавіших і своєрідних постатей сучасної Італії.

Ля-Піра — переконаний католик, більше чого — він ідейний надхненник лівого католицького крила. Він близький до папи.

digitized by ukrbiblioteka.org

Він у дружбі з Фанфані. Він ініціятор зустрічі мерів европейських столиць, яких зібрав у 1955 році у Фльоренції з єдиною метою об'єднати їх в боротьбі за мир. Він активний прибічник альжірського народу в його боротьбі за незалежність, і не тільки альжірського — всі народи Африки вважають його своїм другом. Він не чернець, але живе як чернець в одному з манастирів францісканського ордену. Він безкорисний і чесний. І дуже активний. Якби не він, не було б і конґресу — як мер міста він не пошкодував грошей на його організацію. Якоюсь мірою він був серцем конґресу. І одним з найактивніших його учасників.

На заключному засіданні він сказав:

— Коли ви повернетеся до своїх країн і вас запитають, які вісті привезли ви з Фльоренції, — відповідайте: чудесні! Ви зможете висловити надію на те, що не буде війни. Відбудеться атомове роззброєння, здійсниться пророцтво Ісайї, гармати перекують на плуги, а ракети на космічні кораблі, рампи для ракет стануть стартовими рампами для космічних кораблів. Зближається початок миру; найближчою до нас ознакою миру є перемир'я між альжірцями й французами... Цивілізація майбутнього стане цивілізацією діялогу; Фльоренція, громадянами якої ви символічно стали, доручає вам передати братерський привіт столицям ваших націй, з якими наше місто четвертого жовтня 1955 року підписало пакт дружби й миру. Передайте мерам ваших столиць, яких прошу відвідати, що Фльоренція лишилася вірною цьому пактові миру, підписаному сім років тому, і що Фльоренція знову чекає до себе мерів столиць, яких вона прийме в ім'я цього пакту надії.

Якщо серцем конґресу був Ля-Піра, то душею його безумовно був Віґореллі, ґенеральний секретар товариства, він же редактор журнала «Европа літерарія». Палкий, всюдисущий — це він з трьома своїми помічниками зумів зібрати під склепіння Паляццо Веккіо чотириста европейських письменників і блискуче організувати, як у нас висловлюються, їхній побут. Пам'ятаю, коли кілька років тому Віґореллі приїздив до Радянського Союзу і заскочив на день в Ірпінь, про Европейське товариство точилися тоді більш або менш абстрактні розмови на веранді за філіжанкою кави. Тепер воно вже є і, як бачимо, цілком себе виправдало. Понад тисячу письменників з різних країн є його членами. І в усьому цьому велика заслуга діяльного, завжди бадьорого, енерґійного, хоч під кінець конґресу й дещо втомленого Джанкарльо Віґореллі — редактора, критика, громадського діяча, а до того ще й цікавого, веселого співрозмовця.

На конґресі зустрівся я і з єдиним знайомим мені графом, письменником Ґвідом Пйовене, з яким два роки тому блукав по засніжених алеях Підмосков'я, в Маліївці. Тоді, в хутровій шубі

й шапці, він прямував до Сибіру, про який написав серію нарисів. Тепер же з трибуни конґресу він сказав:

— Вперше мир встає перед нами як абсолютне добро, від якого залежить усе; в наслідок цього вперше в історії миролюбство й захист миру робляться невідривними від мистецької творчости.

На жаль, на конґресі не було Ренато Ґуттузо — одного з найбільших мистців Італії, милої, чарівної і дивовижно простої людини. Минулого року, коли він приїздив на Україну до Бажана в гості, я був щасливий познайомити його з київськими мистцями — Зіновієм Толкачовим і молодими Адою Рибачук та Володимиром Мельниченком, роботи яких він дуже високо цінив. У ті дні в Москві була виставка праць Ґуттузо, потрапити на яку мені не пощастило, і тепер, опинившися в Італії, я смакував задоволення познайомитися з його картинами в його майстерні. Це не вдалося — у дні конґресу Ґуттузо був у Лондоні, де була його виставка.

Зате мені пощастило познайомитися на конґресі з Хуаном Ґойтісольо, що прибув з групою еспанських і португальських письменників. Не всі з них мають можливість жити в себе на батьківщині (Ґойтісольо змушений, наприклад, жити тепер у Парижі), але голос їх, гучний і сильний, не вдалося приглушити ні Франко, ні Салязарові. Мені дуже шкода, що зустріч наша обмежилася сидінням за спільним столом під час одного з чергових принять, — добре вже й те, що вона відбулася, і я дуже хотів би, щоб вона повторилася. Для мого покоління, що добре пам'ятає героїчні дні оборони Мадріду — Університетський городок, дім Веляскеза, Мансанарес, Карабанчель Альто і Бахо — все пов'язане з Еспанією до цього часу дороге й близьке. Тому й хотілося б, щоб зустріч ця не обірвалася на дружньому брудершафті, який ми випили з Хуаном Ґойтісольо.

Зустрівся я в Фльоренції й з давнім своїм другом Вітторіо Страда. Знайомство наше зав'язалося ще в 1955 році з листування (він перекладав тоді «В рідному місті»), зміцніло й перетворилося на дружбу в Москві, де він учився в аспірантурі, а зараз я радий був його обняти в його рідній Італії. Він великий знавець, можливо, навіть один з ліпших знавців, російської й радянської літератури в Італії. Працює зараз в Туріні у видавця Ейнавді, і його знанням і старанням італійський читач зобов'язаний тим, що може ознайомитися в хороших перекладах з нашою прозою й поезією. У Фльоренції ми досить часто зустрічалися, і як радісно було бачити Вітторіо веселим і бадьорим, хоча в той же час з деяким патріотичним егоїзмом я не міг не радіти, що він все таки дещо тужить за Росією. Все таки він там прожив чотири роки, і хоч привіз звідти дружину, але багато чого, як я зрозумів, з того, що лишилося там, йому бракує.

digitized by ukrbiblioteka.org

Усіх і не порахуєш, кого радий був зустріти, з ким блукав по римських і фльорентійських вулицях. Знову побачив і всіх своїх друзів з товариства «Італія—СРСР»: Лізу Фоа, і Умберто Черроні, і як завжди обсипаного попелом сиґари П'єтро Цветереміча (разом з ним ми мучилися, перекладаючи з української на російську, а потім на італійську «Невідомого солдата . . . »), і Анджельо Ріппеліно, що водив нас до молодого і дуже талановитого мистця Акілле Періллі, для картин якого на черговому венеційському Б'єннале виділена була окрема заля. Між іншим, глянувши зараз на проспект його останньої виставки, я мимоволі подумав про Аду Рибачук і Володимира Мельниченка. Вони, правда, дещо молодші від Періллі (їм років по тридцять, йому тридцять п'ять), але він на своєму віку мав уже п'ять персональних виставок, а крім того, виставляв свої роботи разом з іншими на двадцять сімох виставках у себе на батьківщині й за кордоном — у Празі, Парижі, Відні, Монако, Копенгаґені, Стокгольмі, Осльо, Берліні, Мелбурні, двічі в Нью-Йорку, Мехіко, Сан-Франсіско, Дюссельдорфі, Римі й Брюсселі. Наші ж кияни — повторюю, дуже талановиті — досі ніяк не дочекаються своєї виставки. У цьому році запропонували їм якось організувати персональну виставку в Празі. Спілка художників у Києві наклала своє «вето»: вам, мовляв, рано ще, попрацюйте . . . А для мистця, та ще молодого, виставлятися так потрібно, так важливо.

Був я і в Карльо Леві в його майстерні, бачив картини, які він відібрав для своєї виставки в Москві. З Іриною Колетті (вона ж Малишева, росіянка з походження) ми блукали минулої зими по московському Кремлю і занесеним снігом арбатським завулочкам, і я показував їй старовинний дімок на розі Ґаґарінського й Хрущовського завулків (назви старі!), де збиралися колись масони і бував навіть Пушкін, — а тепер вона водила мене по римських вулицях і показувала стародавню церкву францісканів, стіни й стелі якої виложені з людських костей і черепів . . .

З веселим, рухливим, що знає Рим, як ніхто інший, Джорджо Пасторе ми зустрічалися вже багаторазово — і в Римі, і в Москві, і в Києві. Він багато років прожив у Радянському Союзі, добре говорить по-російськи, тому з ним найлегше і найпростіше. Він возив нас у своїй машині по Риму, частував вечерею в «Олд Америка», де на рожні в центрі залі обертається над вогнем ціла бараняча чи Бог його знає чия туша і кухар у білому ковпакові руками накладає ґарнір у тарілки, а кельнери швидко пролітають між столиками з «смітт-і-вессонами», що теліпаються на боці, як справжні ковбої. Разом з ним ми дивилися, як з перестарілими леді і синьйорами танцюють за гроші молоді люди знаменитий твіст (до речі, коли танцює молодь, твіст дуже цікавий і, я сказав би, навіть гарний), потім він повіз нас на Пас-

саджата Аркеолоджіка — те саме місце, де побилася з своєю колеґою Кабірія, — і на наших очах підкотили дві поліцейські машини, і «дівчатка», що мирно чекали біля термів Каракаллі своїх клієнтів, кинулися вростіч. У неділю Джорджо запрошував нас поїхати в гори, поїздити на лижвах, але, хоч і як було це спокусливе — в Італії і на лижвах! — шкода було залишати Рим, і ми відмовилися.

Возив нас по Риму й Альберто, кінопродюсер, як він себе називає. З ним ми милувалися з Авентінського горба присмерковим Римом, що розпластався під нашими ногами, і, прохиливши масивні двері, заглядали в густо зарослий парк Льожі мальтійських лицарів, потім петляли по тихих алеях Англійського кладовища біля піраміди di Caio Cestio і зірвали на пам'ять по квітці з могил Шеллі й Кітса . . . Він же, Альберто, показував нам старий, середньовічний Рим. У той день дощило й було холодно, на розі тісної звивистої вулички було розкладене багаття, і мальовничі старенькі й хлопчаки грілися біля нього, а я знімав їх своїм кіноапаратом, і вони почали усміхатися, дізнавшись, що ми росіяни, «сов'єтіко», і почали розглядати мою камеру . . .

А в найостанніший день я крутився по місту з милим Марчелльо, тим самим, з яким крутився і минулого приїзду і який, коли ми проїжджали повз якусь старовинну церкву, завжди говорив: «Дивись, бабуня . . . » На жаль, у мене не було його адреси, а він змінив місце праці і тепер працює в редакції газети «Паезе», і лише за день до від'їзду я добився до цієї самої редакції і залишив йому в ґаражі записку — він мусів чергувати вночі.

Наступного дня раннім-ранком він з'явився в своїй машині.

— Чао, Вікторе!

— Чао, Марчелльо!

Він зовсім не змінився — такий же чорноокий, кучерявий, усміхнений, білозубий, такий же веселий і привітний, тільки за ці п'ять років появилося в нього двоє маленьких, таких же чорнооких і кучерявих, як він. Дві маленькі фотографії цих хлопчаків прикріплені в маленькій рамці до вітрового скла машини, а під рамкою напис: «Тату, не спіши!» Я випросив у Марчелльо ці фотографії, і тепер вони стоять у мене на столі. Два гарних кучерявих хлопчики, яких я, на жаль, так і не знаю.

З Марчелльо ми взялися до діла — набування сувенірів і подарунків для киян і москвичів. Це було не трудно — величезний книжковий розвал знаходився дослівно за рогом проти двірця Терміні. Там можна було купити все, починаючи від дешевих коміксів і кінчаючи розкішними виданнями з мистецтва. Але ми купували головним чином репродукції. Їх тут сотні, щоб не ска-

digitized by ukrbiblioteka.org

зати тисячі: і великі — на полотні, із спритно імітованою фактурою, і маленькі — завбільшки з цигаркову коробку, зроблені з якоїсь пластмаси, що не б'ється й не дряпається. Вони лежать на ляді горою — Ван-Ґоґи, Джотто, Рубльови, Ботічеллі, Гокусаї, Сезанни, Кле, Мантеньї, Рафаелі, Кльоди Моне, Матісси, — стій хоч цілий день і вибирай. Зайняття захоплююче й болісне — грошей не так уже й багато, а хочеться забрати майже все. До речі, маленькі ці репродукції зовсім не дорогі — п'ятсот лір штука. Це стільки ж, скільки коштує квиток до кіна, або трохи більше від коробки цигарок «Честерфільд».

(Кілька слів про ціни. Питання, яке ставлять один одному всі, і італійці й росіяни, — що скільки коштує. На це відповісти дуже трудно. Накриклад, середній обід з вином — 1 000 лір, гарні черевики, правда, у крамниці на розпродажу — 1 500 лір, пляшка вина — 300 лір, не якийсь там, але пристойний костюм — 15-20 тисяч, розкішно видана книга з кольоровими ілюстраціями — 10, 15-20 тисяч. Біблія на кожній мові світу — 1 700 лір, вживане авто — 200 000 лір, новий «фіят» — 600-650 000 лір. Зрозумій щось у цьому всьому . . .)

Навантажені репродукціями і трохи керамікою (поруч з розвалом є спеціяльна крамниця, у якій аматор може розтринькати цілий маєток, але в нас уже грошей не було), ми повернулися в готель, потім їздили до амбасади, до Карльо Леві в майстерню, ще кудись там, потім пообідали і розійшлися. Увечорі нам не пощастило зустрітися — захворіла дружина Марчелльо, — і з'явився він проводжати нас уже наступного ранку в аеропорт Ф'юмічіно.

За один день усе наше товариство полюбило Марчелльо. Прощалися з ним, як з давнім другом. На прощання він, зовсім по-грузинськи, подарував мені свою маленьку смугасту кепі (я якось між іншим сказав: «Яка в тебе гарненька кепі, Марчелльо . . . ») і, стискаючи всім руки, говорив своєю російсько-французько-італійською мовою:

— До наступного року. У шістдесят третьому році приїду до Радянського Союзу. Обов'язково. Це вже вирішене . . . Аріведерчі, Моска! До зустрічі в Москві . . .

— І в Києві.

— І в Києві, Києві . . .

Чотиримоторовий «Вайкавнт» виманевровував уже на стартову доріжку, а Марчелльо все стояв і махав рукою. Ми теж махали. У його особі ми прощалися з Італією, з усіма друзями, що там лишилися.

Унизу з'явилося дрібно гофроване зеленкувато-блакитне Тір-

ренське море, потім проплив сухуватий, порізаний бухтами острів Ельба, а я все думав про те, як гарно буде, коли наступного літа приїде до Києва Марчелльо на своїй «альфа-ромео», і ми будемо з ним петлювати вже не по римських вулицях, а по київських, і, проїжджаючи повз Софійський собор, я скажу йому: «Дивись, Марчелльо, бабця . . . »

Єдине, що мене турбує, — це його зустріч з київськими міліціонерами: як справжній римлянин, він зневажає світофори і любить сто двадцять кілометрів на годину. Зрештою, в мене вже є деякий досвід — хоч Марчелльо й не син президента, але, думаю, якось викрутимося.

(Закінчення буде)

У «Бібліотеці „Сучасности"» вийшла з друку повість

ОЛЕКСИ ІЗАРСЬКОГО

«РАНОК»

Ціна примірника 2 дол. або відповідна сума в іншій валюті.

З замовленнями звертатися до нашого видавництва або до його представників у окремих країнах.

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку збірка матеріялів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

---

digitized by ukrbiblioteka.org

ЕМАНУЇЛ РАЙС: МІРКУВАННЯ ПРО СУЧАСНЕ МИСТЕЦТВО

(З приводу статті Ю. Соловія)

I

Усі в моєму оточенні, в тому числі, ймовірно, й читачі «Сучасности», помітили відсутність у мене здібностей до політики. Тому мої прогнози їх, мабуть, не цікавлять.

Але ми опинилися в добі, коли, хочеш того чи ні, політика не може не бути головною турботою кожної людини, такою ж нагальною, як і залежний від неї хліб щоденний і навіть сама можливість буття. Хоч і як ми старалися б зосередитися на іншому, більш гідному чи нам ближчому, вона чатує на сторожі в глибинах нашої свідомости, як готовий до стрибка хижак. Ухилитися від неї можна тепер тільки негідною втечею в ілюзію або зниженням до безглуздої обивательщини.

Хоч і про що б ми писали — про любов, поезію, теологію чи про археологію — все просякнуте нею, вона тхне звідусіль, як упертий, не знищимий ні пранням, ні вивітрюванням дух. Політика стала долею кожного з нас. Коли хочете — хворобою. Але в певному метафізичному пляні це, в суті речі, те саме.

А коли так, то, замість того, щоб її лицемірно цуратися, гідніше визнати її й прийняти її виклик. Для нас питання тільки в тому, як ми на її виклик зуміємо відповісти: плазуванням і потакуванням, на подобу деяких західніх інтеліґентів, чи відворотним ударом.

Передусім противника треба пізнати й зрозуміти. Після вольового зусилля, в цьому запорука перемоги.

А для зрозуміння по-інакшому спрямовані наші, інтеліґентів і літераторів, здібності можуть часом виявитися більш плідними, ніж звичні зусилля фахових політиків, спрямовані на аналізу газетних статтей, заяв офіційних осіб та інших прямих відомостей про події в СРСР.

До нашої диспозиції стоять інші, посередні дані, які дозволяють часом робити далекосяжні висновки, часто підтверджувані пізнішими фактами. Іноді ці висновки виявляються навіть правильнішими від тих, до яких доходять фахові політики на основі офіційних та інших «добре поінформованих» джерел.

Дійсно, призначені для систематичної газетної й міністерської аналізи документи — заяви керівників держав, передовиці впливових газет, радіопересилання і т. п. звичайно бувають суворо продумані в розумінні всіх можливих тлумачень і висновків, не тільки висловлювань, а й промовчувань.

В ділянці літератури контроль уже далеко слабший. На Заході він відсутній повнотою: дозволено критикувати навіть комуністів. Але і в СРСР нема ніякої фактичної можливости щоденно опрацьовувати всі готовані до друку тексти з такою самою пильністю, з якою міністерські канцелярії студіюють декларації керівників протилежної сторони. Там цензура відсіває тільки найбільш (з її точки погляду) явні помилки чи викрутні письменницької братії.

Але є ділянки, які ще трудніше контролювати. Наприклад, у числі іншого технічна бібліографія чи торговельна реклама. У країнах радянського бльоку усталився звичай повідомляти публіку про підготовані до виходу в світ видання заздалегідь, за три-чотири місяці. Робиться це для того, щоб зацікавлені (книготоргівля, бібліотеки, вчені, нарешті й звичайні читачі) могли наперед замовляти цікаві для них книги, з уваги на часто обмежений наклад останніх і швидкий їх випродаж по виході.

Для цього видаються невеликі зошити (щотижневі для російської чи польської мови, щомісячні для румунської чи угорської). Для «народів СРСР» умови важчі — українські каталоги для замовлень, якщо вони потрапляють за кордон, що трапляється рідко й нерегулярно, охоплюють часом цілий триместр.

Цього роду каталоги не можуть дозволити собі розкіш повної ідеологічної непроникливости. Потрібно, щоб замовець міг бодай приблизно зрозуміти, про що йде мова в підготовлюваній книзі. Запевнення про чистоту її ідеологічних риз нікого не зворушує, скорше навпаки. Тому доводиться говорити й про інше...

Але інтерес таких видань не тільки в бібліографічних нотатках. Сам факт оголошення чи неоголошення однієї чи другої книги, наклад, термін, що відокремлює оголошення від появи (її розміри, зміст, наклад часто не відповідають попереднім вказівкам), нарешті, досить частий невихід уже оголошеної книги майже завжди дуже повчальний для розуміння процесів, що відбуваються в керівній верхівці партії. Це — найцінніші факти для розуміння політики і політичного становища в КПРС.

Чого варта хоча б наступна нотатка, що незмінно появляється в кінці кожного зошита «Нові книги»: «До відома читачів. Ціни й терміни видання книг, що публікуються в розділі „Готуються до друку", подані орієнтовно і можуть зазнати змін. Видавництва застерігають за собою право на зміну об'єму й уточнення назв книг».

Приказка «шила в мішку не сховаєш» — яскраво підтверджується практикою тоталітарної держави. Часто висновки, роблені на підставі таких посередніх, незначних на перший погляд даних, зви-

digitized by ukrbiblioteka.org

чайно підтверджуються з більшою правдоподібністю, ніж мудрування поінформованих журналістів і заяви відповідальних державних діячів.

Стежачи за такого роду матеріялом, бачиш ясно, що головна пружина дії радянського режиму — не економіка і навіть не велика політика, а проблема свободи. Копітка увага влади до найменших дрібниць літературного побуту незаперечно доводить болісну гостроту для радянськоо уряду кожного відхилення, бодай на волосину, від передбаченої ним програми. Вона вказує на наявність у країні сил свободи, що роз'їдають кістяк влади. Гребля радянського ладу зазнає тиску, якого не можна обрахувати, стихійної водяної маси, готової щосекунди просочитися у кожну щілину його арматури.

Цей тиск неминуче визначає і велику політику, і економіку, і, що з погляду партії ще важливіше, — ідеологію, збереження тієї системи фікцій і схем, у поширенні якої й міститься мета й сенс існування радянського ладу.

II

Але все це — міркування загального характеру. Спонукала ж мене взяти в руки перо стаття Ю. Соловія «Поп-мистецтво — найновіше мистецтво?» в січневому числі «Сучасности». Вона симпатична для багатьох вдумливих людей нашої доби. За її часто блискучими висловлюваннями про мистецтво криється турбота, відчуття, що всі можливі шляхи були вже випробувані і що тому дальшого шляху нема.

Якраз у ділянці живопису, яка цікавить Ю. Соловія, думається мені, що ще не всі шляхи закриті: можливості безпредметного мистецтва лишаються покищо невичерпними. І воно не довільне. Тільки обивателеві здається видимий світ чимось простим і самозрозумілим. Насправді ж бачення найзвичайнісінького предмета, наприклад, олівця, що лежить передо мною, — до невичерпности складна проблема, і все світове мистецтво за тисячоліття свого існування в першу чергу було боротьбою за предмет. Так званий «реалізм»» — ілюзія поверхових недоуків.

Не кажучи вже про надзвичайну трудність, як належить серйозно зобразити цей олівець, доказом чого може послужити хоча б зображення, що свого часу зробило революцію в живописі у світовому маштабі, Малевичем чорного квадрата на білому листі паперу.

Найпростіше, найближче до його сутої природи зображення олівця, що лежить перед нами, було б оцінене обивателем фантастичним і парадоксальним. Такий, наприклад, звичайно вплив картин великого митника Руссо, який по суті задовольнявся старанно точним вимальовуванням зображуваного.

Говорячи про «суту природу», ми все таки обмежуємося реальною видимістю предмета, не заглиблюючись у його чисто метафізичну сутність, яка насправді невичерпна і зображення якої кинуло б публіку в повну безпорадність.

Або, скажімо, як збільшити цей олівець сочкою, наприклад, у 50-100 разів (що при нинішніх можливостях дуже мало) — жоден з глядачів уже не впізнав би його. А як збільшити його зображення в тисячу, мільйон і більше разів? Де тут «реалізм?»

Кожен зображуваний мистцем предмет, і навіть весь наш видимий світ, — лише тонка плівка на поверхні космосу, випадково й оманно приступна нашій свідомості й сприйманню, за якою криються величезні, неуявленні світи справжньої дійсности. Але вони не за видимістю, а вона ніби вплетена в них. Вся справа в гостроті, пронизливості і особистій обумовленості погляду кожного з нас. Один помічає одне, другий інше. «Реалізм» (не тільки «соціялістичний», а й кожний) — лише сума звичних умовностей, що часто спотворюють предмет до невпізнання, але улегшують сприймання неуважному, позбавленому підотовки обивателеві.

Одна з цілей існування світу — розвиток, посилення, розширення, уточнення і т. д. людської свідомости, тобто її зріс і вдосконалення. Можливо, що історичні випробування, що припали на нашу долю, — теж лише спосіб в руках вищих сил, які керують світом, для прискорення зросту нашої свідомости, для розкриття нашому сприйманню світів, невідомих нашим попередникам.

Особливо наочно це розкриття відбувається в ділянці мистецтва. Перші прояви невідомого майбутнього завжди шокують сучасників своєю незрозумілістю і непов'язаністю ні з чим, існуючим донині. Але вся справа в тому, що такі твори приходять не з минулого і не з сучасного, а з майбутнього. Вони його перші ластівки.

Мірою того, як минає час і міняється дійсність (при чому й ці передові твори мистецтва теж, і не мало, сприяють зміні світу), ті ж самі твори шокують дедалі менше: і до них привикають, а невідповідність між ними й дійсністю все зменшується.

Цей процес триває до того часу, поки вони не робляться загальновизнаними й загальноприступними клясичними творами. Тоді надходить черга за появою нових, знову шокуючих і незрозумілих для сучасників творів. Таким чином (схематично, звичайно) відбувається зріст свідомости людства.

Відмова від предмета була вступом живопису у сферу тих чисто духових реальностей, зображенням яких до того часу займалася музика. Хоч було б смішно вимагати пояснення словами, «що означає», наприклад, та чи інша соната Бетговена чи етюд Шопена, мало хто набереться сміливости запевняти, що вони нічого не означають, що вони — абсурдні, довільні і беззмістовні. Подібно до того, як справжня музика титанів останніх трьох-чотирьох століть зовсім відтіснила звичайно посередню і несерйозну «програмову» музику, яка на-

digitized by ukrbiblioteka.org

магалася щось там «означати», деякі живописці заходилися втілювати на полотні ті самі реальності.

III

Роля клясицизму в історії західнього мистецтва — підбивання підсумків плодам дерзань і знахідок окремих мистців, що періодично нагромаджуються, а також засвоєння впливів і запозичень, занесених з поля чужих культур.

Західня клясична традиція кориниться в античному мистецтві, чар якого так уперто діє, що в епохи занепаду епігони вдаються до стилізації під греко-римське оточення, відходячи від навколишнього життя й сучасної їм проблематики. Прикладом цього можуть служити такі явища, як картини Люї Давіда або Анзельма Фоєрбаха, вірші Майкова або, наприклад, архітектура паризької церкви Мадлен.

Але поруч з такими зразками фальшивого клясицизму культура Заходу знала немало справді мистецьких утворів, споріднених духом з античним світом, набагато складнішим і суперечливішим, ніж скульптура Фідія чи двовірші Палятинської антології. Починаючи від живописців раннього італійського ренесансу, ця лінія доходить до київських неоклясиків школи Зерова, переходячи через Расіна, Ґете, Леопарді в поезії, Тіціяна, Сезанна чи Пікассо в живописі, Моцарта або Гайдна в музиці і т. д.

Особливо в нашу добу зневаги до цінностей минулого і часто безпідставного шукання новизни «будь-що», на зловживання яким справедливо вказує й Ю. Соловій, елементи справжнього клясицизму часто пробиваються на поверхню крізь шар різноманітних хаотичних наверствувань, непорозумінь і блукань нашої доби.

Коли звести клясицизм до його основної суті: до можливо більш точної передачі зображуваного, можливо простішими й доцільнішими засобами, відкидаючи все зайве й стороннє, то, наприклад, уся діяльність найвизначнішого літературного журнала Франції за останні п'ятдесят літ — «Nouvelle Revue Francaise», з якого вийшли всі великі явища французької модерністичної літератури — від Кльоделя, Пруста й Валері до Арто, Мішо і Жільбер-Леконта — зводиться цілком до клясицизму і цілковито вміщується в його рамках. Зовсім не зловживаючи термінологією, можна вже сьогодні твердити, що, наприклад, Валері, Атро або Мішо, бувши виразниками межових дерзань модернізму, в той же самий час — безумовно клясики, в єдиноможливому в наш час сенсі цього слова.

Чим іншим, як не клясичною реакцією на надмірну невиразність епігонів імпресіонізму, був кубізм, що зіпсував свого часу стільки крови охоронцям «основ». А такі fauves, як Матісс, Дюфі або Марке, як ніхто інший, втілили глибини душі й стилю Франції, що вироби-

лися за останнє тисячоліття. Ватто, Деґа й Дюфі твердили одне й те саме, тим самим голосом і жестом, хоч і в різний час.

Особливо яскраво впадає в око клясична природа модернізму в українській літературі нашого часу. Довженко був безсумнівно клясиком. Але клясиком був також перекладач Арістофана, автор незабутніх гексаметрів Свідзінський, не менше крайній модерніст, ніж співробітники паризького «Нувель Ревю Франсез». Так само неможливо уявити собі Драй-Хмару, Филиповича, Клена і навіть Рильського без передуючих їм і засвоєних ними Бодлера, Рільке чи Анненського, без яких їх не було б, або вони були б іншими.

Ми вийшли б занадто далеко за межі нашої статті, якби заходилися відзначати риси модернізму в творчості античних основоположників клясицизму. Вони зустрічаються і в Гомера і в Евріпіда. Основоположником вільного вірша був Піндар. Багато метафор Арістофана, Лукреція, Манілія, як і Біблії безсумнівно викликали б обурення «тверезо думаючих», якби трапилися їм у сучасному журналі передової літератури. Есхіл, наприклад, і стилем і духом далеко ближчий до заклинального сюрреалізму, наприклад, Анрі Мішо, ніж до псевдоклясиків, учнів Буальо. Я вже не кажу про Лікофона, Філоксена та інших олександрійців — тут справа загальновідома, хоч багато й хитрують її не помічати, як не помічають професори західніх університетів переслідування вільної творчости в СРСР. Нагадати наявність цих рис варто було. У найзагальніших рисах існує два типи культур: середньовічно непорушний і здібний змінятися. Другий тип, що включає й античний світ, назвемо, для зручности, по-берґсонівськи, відкритим.

Непорушність культур середньовічного типу релятивна. І вони видозмінюються, тільки надзвичайно повільно і майже ніколи не стрибками.

Основний їх принцип, звичайно релігійний, лишається непорушним, безспірним, раз назавжди даним. Він визнається незаперечною істиною, кожне відхилення від якої (єресь) карається законом. Доглядачі середньовічного католицизму були не менш ворожі до всякого ревізіонізму, ніж сучасні нам комуністи. Тому хоч за тисячоліття, яке відокремлює упадок Риму від упадку Константинополя і відбулися деякі зміни, хоч, наприклад, ґотика й змінила візантійський і романський стилі, вони були надзвичайно повільні і ледве чи доходили до свідомости сучасників.

Такого ж типу була культура Китаю, Індії й мусулманського світу майже до кінця 19 віку, а в Росії до 1700 року. Острівці середньовіччя, можливо, збереглися до наших днів денебудь у глухих закутках так званих «недорозвинених» держав.

Можливо, що середньовіччя дожило б до наших днів і в Західній Европі, якби не таємнича поява Чінґіс-Хана, що розбудив інстинкт самозбереження у сучасних йому европейців, які відчули нестій-

digitized by ukrbiblioteka.org

кість досягнутої ними рівноваги і конечність перегляду, здавалося, непорушного світосприймання.

Розпочатий у 15 столітті процес оновлення, відомий під назвою Ренесансу, навіть якщо Джотто або Фра Анджеліко й були (в чому я не сумніваюся) значнішими живописцями, ніж Корреджо чи Рафаель, привів західній світ у рух, темп якого наростає з безнастанно прискореною швидкістю аж до наших днів. Починаючи з релігії, всі підпори, одна за другою, почали хитатися й падати, в тому числі і всі наявні моральні й естетичні критерії. Кожне нове покоління йде далі попереднього шляхом заперечення всього, що гальмує «ходу» (правильніше було б сказати «біг» і навіть «лет») до нового, обриси якого лишаються все ще вкрай неясними. Покищо вони складаються більше з суми заперечень, ніж із ствердження будь-чого.

Головною зброєю цього процесу виявилася логічна, раціональна аналіза, піднесена Декартом до основного принципу. Аналіза й є розкладанням цілости на її складові частини. Тому єдина вартість, авторитет якої не тільки не захитався, але навіть ніби виявляє прагнення до зростання, — це анатомічна суттю своєю наука. Але й вона летить дедалі більше прискореною спіраллю від нерушимих аксіом Евкліда, підносячись у вири розпорошеної до циклотронів матерії.

Психологи заговорили про наявність кількох, багатьох, навіть незчисленних особистостей, що дрімають в межах одного «я», яке робиться все більше примарним, умовним і відносним... Чи не є це поверненням до первісного хаосу, з якого глас Божий покличе до нового буття новий космос?

IV

Як бачите, ми далекувато вийшли за межі кожної можливої політики.

Перед обличчям такого загального розпилення, вихору безмежно малих, уже не матеріяльних часточок комуністичний марксизм здається елементом стійкости, порядку, рівноваги... Надією ухопитися хоч за щонебудь «тверде» серед цієї загальної плинности. В цьому — свідомо чи ні — немала частка його притягальної сили.

Але хай співають що хочуть «проґресивні» інтеліґенти, вони самі знають ліпше інших, що об марксистську скелю легше розбити собі лоба, ніж вхопитися за неї. У нього авра негараздности, яку вдається іноді затуманити посиленою пропаґандою, але її не можна погасити. Рідко можна зустріти комуніста, який твердо й повнотою впевнений у своїй правді. Найчастіше комунізм для нього лише найменше зло абож засіб для досягнення тієї чи іншої мети чи для усунення незручностей от хоча б «капіталізму», «фашизму», а сьогодні й «колоніялізму», що дедалі більше стають мітичними й безпредметними.

Що ж стосується невтралістів, то в них чудесно «знає кішка, чиє м'ясо з'їла», і в хвилини одвертости вони не тільки не намагаються виправдувати радянський досвід, але першими його й лають, часто дуже різко. Підтримують же вони його — одні з цинічного егоїзму, інші з повної нездібности піти проти моди, треті заради гострих переживань: приємніше бути в «опозиції», протестувати, не погоджуватися, особливо коли це не загрожує ніякими незручностями, ніж «просто» жити і робити своє діло без усякої сенсації, що порушує щоденність.

Все це так, але у вирішальний час (що, на жаль, звичайно наступає, коли вже пізно каятися), всі вони пригадують і насильницьку колективізацію і вимушені визнання на змайстрованих процесах, і Єжова, і концтабори, і Угорщину, і багато чого іншого: бодай би мені не судилося щось із цього!

Заглушені міжплянетними апаратами стогони тих, що гинуть, забуваються, коли дивитися на чарівну посмішку Ґаґаріна, але незмінно й невідклично воскресають у пам'яті, щойно людина побачить, що справа стає серйозною і йдеться не про долю інших, «чужих», а про її власну. Кожен европеєць, навіть член партії, якось відчуває, що він служить нечистому ділу. Про це намагаються забути, вигадують собі виправдання, але неминуче надходить мить, коли неприємна правда членоподільно нагадує про себе.

Фройд довів це в інших ділянках психіки: намагання людини забути незручну чи небажану думку тільки глибше заганяють її в нетрі підсвідомого, звідки вона виривається з тим більшою непереможною настирливістю в найнесподіваніших формах.

У дедалі зростаючому вихорі частинок твердість комуністичної скелі виявляється реакційною. З погляду дійсно суворого і тільки наукового вона нічим не заслуговує більшої пошани в поводженні з нею, ніж твердиня середньовічного католицизму. Жюль Моннеро з достатньою переконливістю довів, що елементи іраціональної віри відограють у ньому не меншу ролю, ніж у католицизмі чи в першій-ліпшій іншій релігії.

Сумнівно, чи вдасться йому встояти в загальному вихорі у вигляді якогось своєрідного феномену, «гри природи» чи що. Навіть говорячи мовою його понять, доводиться визнати одне з двох: або неминуче повинна наступити «антитеза» комуністичній «тезі», тобто повна йому протилежність, або «діялектичний матеріялізм», на якому він базується, не відповідає дійсності, і отже, все на ньому побудоване приречене на загибель. Зупинка діялектики назавжди якраз у момент захоплення влади Леніном — абсурд, який не витримує критики.

Але незалежно від цих міркувань безупинний зріст коливання часток як в космічному, так і в історичному й духовому плянах, зовсім певно не випадковий, мусить рано чи пізно розсмоктати й скелю

digitized by ukrbiblioteka.org

комунізму, уже роз'їдену внутрішніми суперечностями, які він неспроможний більше приховати.

Його твердість — не стійкість фундаменту, на якому можна побудувати надійний дім для моєї родини й майбутніх поколінь, а міцність тюремної стіни, з-за якої трудно вирватися на волю.

V

Але не тільки Ю. Соловій не бачить дальшого шляху. Усі ми наближаємося до якогось кінця, за межами якого погляд наражається на непроглядну стіну.

Комуністи, звичайно, скажуть, що це кінець нашого світу, далі якого ми неспроможні бачити, в наслідок того, що нас полонить «клясове» (як у середні віки «еретичне») засліплення.

Так чи так ми передбачаємо, поряд з іншими можливостями, й можливість перемоги комунізму, хоча б у розумінні мудрого вислову Жака Бенвіля: «rien n'est sur, tout est possible».

Але як істоти, що мислять, ми не повинні задоволитися простим припущенням і такої можливости. Ми повинні намагатися бачити далі. Зупинка світової й історичної діялектики на догоду секретарям райкомів здається нам найменш імовірною з усіх можливих примх примхливої драми історії.

Тому спробуємо поміркувати.

Або все розлетиться в прах — така можливість теж наявна, і скидається на те, що ми до неї наближаємося прискореним темпом. Абож непроникненна стіна, що виростає перед нашими очима, виявиться зведенням усіх культур світу, всього, що досі було прекрасне в нашому недосконалому світі, всього, заради чого варто було жити, всього здібного закохати в себе й захопити до смерти — до безпросвітного, безвихідного й безглуздого марксистського знаменника.

Чи таке вже випадкове те, що Біблія, Тао Те Кінґ, Платон та й інші підстави існуючої досі культури, ревно заперечувані й зненавиджені комунізмом, не тільки джерело життєствердної мудрости, але й шедеври світової літератури, слова, кращих і красніших від яких не зуміла створити жодна людина.

А тим часом усі «клясики» марксизму відзначаються нестравною сухістю і непереборною нудьгою, знайомою всім, хто будь-коли намагався «живитися з їхнього джерела».

Це факт явний, якого не буде заперечувати жоден, навіть найфанатичніший марксист. Кажуть, що керівник італійської компартії у вільний час читає Біблію. Для «розваги» звичайно, а як же інакше! Але все таки Біблію, а не Маркса з Леніном. Тіто теж, кажуть, воліє Ґете, на дозвіллі, звичайно.

Знаменні подробиці чи «злосливий наклеп імперіялістів»?

Ми зовсім не такі вже наївні оптимісти, щоб думати, що все мусить неминуче скінчитися «добре» та ще й у відповідності з нашими власними поняттями про добро і зло. «Усе» може закінчитися і дуже погано. І не тільки відповідно до наших уявлень, але й по суті справи. Трагічність світотвору й людської долі зовсім виправдується й в історії. Ентропія, що не здійснилася в космосі, може здійснитися в дусі — і результат буде той самий, як не гірший. Це й було б загальною перемогою марксизму на віки вічні, з зупинкою діялектики, про яку мріють комуністи.

У цьому випадкові є теж кілька можливостей:

1. Коли останнє слово лишилося б за комуністами, при легковажному сприянні звироднілої морально й культурно інтеліґенції, що біситься з жиру, все може закінчитися якоюсь відміною космічної катастрофи. Не обов'язково атомової. У лябораторіях комунізму (і не тільки комунізму) готується на запас немало інших апокаліптичних жахів «на страх ворогам».

Навіть якби комуністи захопили владу в усьому світі, всі ці жахи готувалися б далі для залякування й поконання інакомислячих, які все таки будуть. Чи не так?

Але така сила може вийти на волю й непрошено. Крім того, до цього часу марксизм не зробив комуністів ні непомильними, ні досконалими. Помилятися властиве й їм. Та й взагалі, насмілююсь сказати, що мені особисто здається, що світ, у якому не варто більше жити, довго протриматися не може. Так чи інакше він приречений на швидкий кінець. Припускалося, що таке сталося б на випадок перемоги Гітлера. Те саме може статися й на випадок остаточної перемоги комунізму.

2. Але можливе також, що марксизм перейде ту саму метаморфозу, що й християнство: вбере в себе всі соки нашої, нами створеної, ним тепер переслідуваної й заперечуваної культури і, під новим прапором, повторить її в новому циклі розвитку. Платон і Якоб Беме, Бах і Ґете, Бодлер і Кафка увійдуть у склад нової, нам ще не відомої синтези. Їх ідеями будуть живитися майбутні «марксисти», подібно як Діонисій Ареопаґіт прищепив християнству перед тим заперечувані ідеї Прокла або Ямвліхія.

Але в цьому випадкові культура майбутнього, навіть як вона буде творитися під знаком марксизму, буде нашою культурою, її природним продовженням і розвитком, як культура сучасного світу живиться соками античного світу аж до наших днів і є його органічним продовженням. Це буде означати, що не вони нас перемогли.

3. Але поруч з усіма цими приємними для марксистів можливостями існують також можливості, для них неприємні. А раптом виявиться, що мав рацію Достоєвський, і, не дійшовши до всесвітнього панування, не зважаючи на підтримку послужливих невтралістів, марксизм буде переможений, чи то вибухом пригноблених ними, але живучих сил, чи роз'їдаючою дією відцентрових сил загального

digitized by ukrbiblioteka.org

розпорошення, про яку ми вже говорили, чи тими або іншими з невичерпних і невідомих сил, що криються в космосі, гра яких викинула марксизм на поверхню історії.

Ми, хоч і не оптимісти, не претендуємо, як деякі марксисти, на всезнайство і припускаємо можливість непередбаченого.

В суті речі успіхи комунізму — наслідок випадкової, сприятливо укладеної для нього коньюнктури, яка може виявитися й короткотривалою. Так було й з Гітлером, який теж був певен своєї остаточної перемоги.

4. Нарешті, можливе й повернення у своє споконвічне річище, річище споконвічних сил клясицизму, що не вичерпався в основах нашої культури.

Покищо процес розпорошення продовжується. І тут для нас не все ясне. Найтрудніше зі словом. Ґутенберґ розчленував його на літери, які творять ілюзію свого існування, незалежного від слова. Звідси народився, наприклад, летризм. Але він луснув, тому що літера не є ще реальною аналітичною умовністю. Реальність починається з слова. Але слово неминуче має сенс. Чи не закриті для поезії шляхи після того, як вона, зруйнувавши форми віршування й синтакси, дійшла до межі окремого слова. Наближається час, коли навіть умисно найнезвичайніші співставлення слів вичерпають себе. Тут немає нічим не обмеженого простору і спокусливої свободи безпредметного живопису.

Бачу ще короткочасну продухвину, можливість якої від самого початку дуже обмежена, — викроювання нових слів з уже існуючих. Це намагалися вже робити Люїс Керролл, Джойс, Семенко, а також Хлебніков і Кручоних своєю «заумною» мовою. Але ця праця відбувається на небезпечній грані, за якою слово, втрачаючи сенс, лишається тільки звуком. Чисто ж звукові можливості мови завжди будуть вужчими від можливостей музики.

Тут далі нема куди йти, не тому, що наша шахова фігура потрапляє під удар, а тому, що тут — межа шахівниці, за якою кінчається поділ на білі й чорні квадрати.

Можливості живопису, правда, більші, — ми вже торкалися їх вище і повертатися не будемо.

Музика теж зруйнувала не тільки ключі, а й нотний стан взагалі, відмовилася від математичних законів клясичної гармонії і стала мистецтвом звуку взагалі, що використовує всі звуки, в будь-якому порядку або навіть і без нього, аби виходило добре. У таких людей, як Булез або Штокгавзен навіть музичний інструмент зникає з ужитку.

І тут постає те саме питання: а що далі? Куди йти після звільнення всіх кріпил і усунення останніх понять, що здавалися встановленими?

Питання це дійсно надзвичайно серйозне. Воно стоїть на черзі, і кожна думаюча людина мусить його собі рано чи пізно поставити.

VI

Після того, як слідом за поезією живопис, музика, математика, філософія й усі інші головні, тобто не прикладні*) галузі творчости дійдуть до межі розпорошення, єдиною можливістю виявиться тільки новий клясицизм, який досі періодично завжди збирав докупи розрізнені елементи культурної творчости.

На це є вже познаки в ділянці архітектури, основного мистецтва, що визначає й обумовлює собою розвиток всіх інших, які її тільки доповнюють.

Бездушний бетоновий куб американського типу був не тільки реакцією на прикраси бідермаєрського виродження барокко, що втратили всякий сенс. У ньому був і зародок майбутнього, що в наші дні робиться сучасністю.

Вихідним пунктом його було не мистецтво, а практична користь. Архітектура стала одежею життя, що ним підказана і його творить і спрямовує. Клясицизм виявився не в підробленому під мармур тинку ніби античних колон, а в тверезому, позбавленому турбот про красивість прагненні якнайкраще, простіше й дешевше задоволити потреби життя. Але за останні п'ятдесят років виявилося, що життя не вдоволяється ні безформністю, ні навіть геометрією, але саме підказує форми, яких не можна було навіть уявити, виходячи з наслідування античности, барокко чи бідермаєра.

Ми тепер ще на самому початку розвитку цих форм. Пряму лінію ранніх хмаросягів, Ґроппіюса чи марсельських житлових корпусів Ле Корбюзьє заміняють дедалі більше сміливі криві.

Перші надломи й закруглення прямих кутів і ліній помітні вже в штайнерівському «Ґетеанумі» в Дорнаху (Швайцарія), з того часу дедалі більше забудовуваного в тому ж стилі. Але після війни 1940-45 років ці несміливі спочатку прагнення почали нестримно розростатися. Нові будови Л. Райта, який в основному тримається далі прямих ліній і гострих кутів, дедалі ліричніші настроєм. Брюссельська світова виставка 1958 року була вже виразно перемогою гіпербол нерівномірної сферичности, що вражають сміливістю, небувалих аеродинамічних форм, гнучких і яскравих спіралей, не обмеженої нічим фантазії. Недавно завершена колова будова паризького радіо була б неможливою ще двадцять років тому.

Перед нами перспектива нестримного буяння архітектурної динаміки, воскресіння царства бетонових динозаврів, породжених побутом, що вилився з берегів, які своєю чергою відкривають безмежні можливості нових форм життя.

---

*) Тому що сенс прикладних галузей творчости не в пізнанні й вислові суті світу, а в задоволенні тих чи інших потреб, хід думки в цих галузях інший, визначуваний не глибинним сенсом всього існуючого, а наявними потребами й шуканнями найдоцільніших шляхів для їх задоволення.

digitized by ukrbiblioteka.org

Це буйне розростання архітектурної форми — дедалі менше утилітарне. Воно вкаже в майбутньому нові шляхи так само й іншим пластичним мистецтвам, музиці й поезії. Виховані на цій поезії державні люди майбутнього відкриють і нові форми організації суспільства, відсутність яких сьогодні дає марксизмові подобу життєвости. Навіть СРСР не зможе довго протистояти втіленню в життя нових форм під страхом стратегічної відсталости, що загрожує йому долею Китаю останніх десятиліть манджурської династії.

А сучасний стиль в архітектурі швидко виявиться несполучним зі стилем думки доби бідермаєра і перших карлуватих паротягів з відкритими сидіннями для публіки. Так заморозити думку можливо лише на короткий час. Не даремно комуністи так бояться модернізму. Він відкриває очі на майбутнє, підготовляє і ніби підказує його. Тоді як їм конечно потрібно зупинити діялектику на 1917 році, що особливо трудно в добу смерчів електронних часток.

Мир грає не за, а проти комунізму, який зацікавлений у поспіху знищити культурну творчість вільного світу. Бо інакше високі, хоч і не помітні його досягнення — кібернетика, нова економіка, нові форми мистецтва, мікрофізика, психоаналіза, антропософія і багато іншого, загрожують надто розширити прірву між теорією й практикою комунізму і новим образом світу, що визначає собою нове життя.

Лев Толстой боявся Чінґіс-Хана з телефоном. Це й був Ленін, і він був страшний. Але ми не певні можливости й сполучності Чінґіс-Хана, наприклад, з кібернетикою, спочатку дійсно зустрінутою в СРСР вороже, як «реакційне вчення». Однак конечність, заради стратегічних цілей, кібернетику так-сяк опанувати зробила з СРСР уже трохи «не того Чінґіс-Хана». Фактично туди прорвалася вже нова архітектура і якоюсь мірою безпредметний живопис. Усе це аж ніяк не на користь Чінґіс-Ханові і загрожує зробити його психологічно не відповідним часові. Уже тепер світоглядові основи середини минулого віку, за які марксизм гарячково чіпляється, — безнадійно застаріли.

Безперервний розвиток вільної творчости загрожує розсмоктати марксистський згусток, як здоровий організм розсмоктує згусток крови, який загрожує смертельним розривом присерцевих артерій.

Серед інших можливостей не буде помилкою зареєструвати й ці шанси перемоги . . . здорового організму людства.

Таким чином у час межового розпорошення й смертельної небезпеки у надрах нашої культури починається нова творчість. Нова синтеза з аналізи, що досягає меж можливости.

Цей клясицизм майбутнього, якби йому судилося здійснитися, буде найґрандіознішим з усіх досягнень людства: він включить і доведе до гармонійної відповідности культурну спадщину всіх народів земної кулі, неозорі світи безпредметного живопису, всі звуки всіх джерел атональної музики, всі шукання людської думки у всіх ділянках знання й творчости.

VII

Якось Матісса запитали: що таке, на його думку, французький живопис. Він відповів: «Це коли французи роблять живопис» („Quand le français font de la peinture“).

Мудрі слова!

Так само український живопис — це коли українці роблять живопис. Мені здається, що коли українець малює картину, найліпше, щоб він думав про картину, а не про те, що він українець. Чим більше він буде захоплений своїм творчим процесом, тим більше шансів, щоб його картина була чудовою.

Звичайно, коли, працюючи в ділянці живопису, мистець-українець буде своє українство приховувати, свідомо затушовувати в гонитві за якоюсь чужоземною модою чи ідеологічною схемою, — у нього теж може нічого не вийти.

Український живопис вийде на світову арену тоді, коли появляться українські мистці з обдаруванням світового маштабу. Поетів такого маштабу я вже знаю, наприклад, Е. Андієвська або В. Барка, але для них мова є не тільки засобом вислову, але й перешкодою. Для малярів ця перешкода не існує.

Можна глибоко усвідомлювати свою ролю українського еміґранта, бувши мистцем посереднім. І навпаки. Талант (на жаль!) зовсім не тотожній з моральною вартістю. Не тільки національно байдужа людина, а навіть зрадник чи взагалі падлюка може виявитися генієм світового маштабу. Хіба, наприклад, безумовно геніяльний Пікассо — зразок людських чи громадських чеснот?

Мені здається, що приналежність до української нації повинна бути для мистця не обмеженням його можливостей, а, навпаки, додатковою шансою на успіх, — він може внести в світову оркестру свою нову, українську ноту. А для цього перша умова — щоб він у високій мірі володів культурно-творчою автономією одиниці. Тільки тоді він зуміє реалізувати в мистецтві суть української модерної духовости і стане в той ряд, у який зовсім обґрунтовано Ю. Соловій ставить Кірхнера, Поллока, Матісса, Міро, Орозко, Шаґала і Явленського. Я лише додав би ще до них голляндців Корнейля й Аппеля та італійця Кіріко.

Важливе, щоб цей майбутній (а може він уже є серед нас) український геній явив світові свою національну специфіку не як курйоз новини (тоді успіх буде неповажним), а як бачення нового світу. Це мусить бути світ, побачений по-українському, тобто очима саме і виключно цієї людини.

Стосунок між душею того чи того народу і шляхами світового мистецтва, тобто долею світу, — не простий. Він реалізується у взаємному зв'язку явищ, що на перший погляд не мають між собою нічого спільного. У нашому випадкові на схрещенні шляхів та термінів історичних призначень народів і етапів розвитку мистецтва.

digitized by ukrbiblioteka.org

У нашу добу ці процеси ускладнюються ще й тим, що, попри дозрівання своєрідности особовостей групових, зростає значення індивідуального фактора. Стиль не означає вже творчість цілої доби чи народу; кожен мистець зокрема творить свій власний, індивідуальний стиль, відмінний від всіх інших, з властивою йому своєю власною, індивідуальною внутрішньою закономірністю.

Завдання окремого мистця не міститься вже в тому, щоб, навчившися йти за загальноприйнятими правилами, приєднатися до панівного стилю, а в тому, щоб відкрити, усвідомити і творчо виконати закони свого власного, неповторного внутрішнього буття.

У нашу добу скільки мистців (розуміється, достойних цього імени) — стільки й стилів, естетик і навіть космографій. Узяти хоча б Гуцалюка, Гніздовського й Е. Козака — усі троє вони українці, але хіба вони хоч бодайчим нагадують один одного? Саме в цій неповторності сила кожного з них.

І все ж майбутні покоління визначать спільний стиль всієї нашої доби. Тільки це зроблять вони, інші, той же мистець, який сьогодні, замість іти за своїм внутрішнім голосом, почав би працювати «в стилі доби», виявився б епігоном і провінційним наслідувачем.

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку і висилається на замовлення книжка

ІВАНА КОШЕЛІВЦЯ

«СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР»

Книжка розміром на 380 стор. містить широкий критичний огляд сучасної радянської літератури з низкою екскурсів в історію її становлення, літературних портретів тощо. Крім того, на матеріялі найновішого часу автор обговорює тенденції й перспективи дальшого розвитку літератури в УРСР.

Ціна книжки: в Німеччині 12 н. м., у США — 3,40 дол., в ін. країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

*

Цінним доповненням названої книжки є видана цим же видавництвом

«ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР»

(упорядкування і вступна стаття того ж автора),

що є антологією поезії, прози і критики з останнього десятиліття радянської літератури. До вибору текстів з кожного автора додана коротка біографічна довідка.

Ціна книжки: в Німеччині — 10 н. м., у США — 2,95 дол., в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

Замовлення на обидві книжки приймає —

Verlag «Sučasnist», 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ЮР СЛАВУТИЧ: НАКЛАДИ СЕРІЙНИХ ВИДАНЬ НА УКРАЇНІ

Про дуже малі наклади книжок, журналів та часописів українською мовою писалося й пишеться на еміґрації багато (варто згадати щедру на фактичні дані статтю П. Чернова в «Сучасності», ч. 11, 1963). Пишуть про це і під радянським ладом; у «Літературній Україні» та в «Радянській культурі» майже систематично вміщуються скарги читачів на те, що тяжко або й зовсім неможливо дістати таку чи іншу книжку. Інколи забирають голос і керівники редакцій, скаржачися на Укркниготорг, спеціяльно поставленого Москвою жандарма під українським іменем, що немилосердно й послідовно знижує наклади українських видань.

Наприклад, «Літературна Україна» за 20 грудня 1963 друкує статтю «Мізерні тиражі» (назва справді промовиста!) В. Гончара, головного редактора відділу театру й кіно видавництва «Мистецтво», про те, що Укркниготорг визначив наклад надзвичайно цінної книги «Шляхи мистецтва» П. Коваленка, який помер у жовтні минулого року, лише «у кількості 300 примірників». «Це вже по суті межує з глумом», — зауважує автор, якому, нарешті, урвався терпець. Із тієї ж статті довідуємось про наклади інших видань «Мистецтва»: «Оповідання і статті» Ю. Шумського — 700 примірників, книга Г. Юри — 600, «Минуле, що лишається з нами» А. Кордюма — 725. Справді, при такому накладі минуле залишиться таки з самим автором та його приятелями! Багатомільйоновий читач про нього не довідається. Справа з накладом книги «Сцена, актори, ролі» І. Мар'яненка ще гірша — автор статті побоявся навіть його виявити, зауваживши: «даруйте, шановний читачу, аж соромно назвати!»

Але якщо, скажімо, окремі книги згаданих авторів можуть бути перевидані за рік чи два, то як же стоїть справа з серійними виданнями, що звичайно не перевидаються — хібащо раз на кількадесят років. Про них ми й поговоримо в цій статті, для якої довелося нам спеціяльно переглянути багато збірників і журналів за останні десять-п'ятнадцять років.

Досліджуючи коливання накладу і намагаючись відшукати причину цього явища, ми прийшли до такого висновку: середина 50-их років показує певний зріст і навіть появу нових журналів, наприклад, «Всесвіт» і «Радянське літературознавство». Це був час розвінчування

digitized by ukrbiblioteka.org

Сталіна, час боротьби за владу в Кремлі. Українцям тимчасово дали більше можливостей для себевияву, що вони й використали. Тоді були навіть такі, що хвастливо заявляли:

В 1940 р. тираж книг, виданих українською мовою, становив 41,3, в 1950 р. — 62,2, а в 1954 р. — 73,3 млн. примірників. В 1957 р. понад 90% книг вийде українською мовою. («Радянська Україна», в-во Акад. Наук Укр. РСР, 1957, стор. 289).*)

Намагаючись виграти провід, Хрущов прагнув приєднати українців на свій бік, а Берія — на свій. Та як тільки Хрущов закріпив свою позицію, знищив Берію і відсунув Молотова, Маленкова та інших суперників від влади, русифікація поширилася з новою силою і нахабністю у всіх сферах життя. Наклади видань разюче пішли вниз.

Тепер звернімося до фактичних даних, що недвозначно стверджують вищесказане. Як відомо, на всіх радянських виданнях на післятитульній або на останній сторінках завжди позначають висоту накладу. Перший том «Українсько-російського словника» з'явився 1953 року накладом 75 000 прим. Другого тому (1958) надруковано 50 000 прим., а третього, четвертого, п'ятого і шостого томів (1961) — лише по 25 000. Таким чином, наклад згаданого словника зменшився рівно втричі. Лише один із трьох, що придбали перший том, може мати повний комплект. А може люди не хочуть купувати наступних томів цього словника? Зовсім ні! Київські часописи часто друкують скарги читачів на те, що ні словників, ні книг, ані журналів українською мовою майже не можна дістати: їх буквально розхоплюють зразу ж після виходу з друку.

Мова — головна ціль ударів Кремлю. Тому не випадково наклад наукових збірників під назвою «Мовознавство» за останні 15 років зменшився в десять разів:

Томи IV-V	(1947) —	5 000 прим.
(про томи VI-XI бракує даних)		
XII	(1953) —	2 000
XIII	(1955) —	2 000
XIV	(1957) —	2 000
XV	(1959) —	2 000
XVI	(1961) —	700
XVII	(1962) —	500

Інший приклад. «Дослідження і матеріяли з української мови» мали такий наклад:

*) Якщо справді 1957 р. 90% книг вийшло українською мовою, то чотири роки пізніше, 1961 р., їх було тільки 70% українською. Це останнє число подає «Свобода» (Нью-Джерсі, 27 грудня 1963) за підрахунками американських видавців, що студіювали цю справу в СРСР.

Томи I	(1959)	—	1 000 прим.
II	(1960)	—	1 000
III	(1960)	—	800
IV	(1961)	—	600
V	(1962)	—	650

Отже зменшення на 35-40 відсотків!

Цікаво переглянути подібне видання, «Дослідження з мови й літератури», що в сорокових роках виходило при Інституті мови і літератури Академії Наук під назвою «Наукові записки»:

Томи II	(1946 - зразу по війні!)	—	10 000 прим.
III	(1954)	—	5 000
IV	(1957)	—	1 000

Зменшено наклад знову в десять разів. Видання, зрештою, зовсім припинено. Щось ніби споріднене появилося лише двічі: вперше під назвою «Дослідження з української мови» (збірник статтей аспірантів) у кількості 1 500 прим. (1958) і «Дослідження з мовознавства» (збірник статтей аспірантів і дисертантів) — 500 прим. (1962). Як бачимо, наклад зменшено втричі протягом п'яти років.

Обрізування накладів сталося також із науковими бюлетенями, що їх видає Академія Наук УРСР. Лексикографічні бюлетені: випуск VI (1958) — 1 000 прим., а випуск VII (1960) — лише 800. Діялектологічні бюлетені: VI (1956) — 1 000, VII (1960) — 500, VIII (1961) — 600, IX (1962) — 650. До наших рук потрапило лише одне, четверте (1960), число «Питань українського мовознавства» — наклад 1 000.

Протягом останніх років почало існувати слов'янознавство при Академії наук у Києві. Перші два збірники «Слов'янського мовознавства» (1958) мали по 2 000 примірників, третій збірник (1961) мав 1 000, а четвертий (1962) — лише 683 (!). До речі, майже половина статтей у них — російською мовою. Споріднені видання українського комітету славістів: «Філологічний збірник» (1958) — 2 000 примірників і «Славістичний збірник» (1963) — 1 900. Без зменшення й тут не обійшлося!

Львівський університет провадить активну наукову діяльність. Але його продукція виходить у світ дуже малими краплинами (подаємо лише окремі числа, що їх пощастило дістати): «Питання слов'янської філології», ч. I (1960) — 1 000, «Питання класичної філології», випуск третій (1963) — 700. Окремою книгою з'явилися «Питання слов'янознавства» (матеріяли першої і другої республіканських славістичних конференцій) 1962 — наклад 1 000. Уже довший час у Львові з'являються «Питання слов'янського мовознавства», що за часів присланого з Москви Мельнікова і зразу ж після нього мали іншу назву, а саме «Вопросы славянского языкознания», ч. 4 (1955) — 1 000. Коли відкликали русифікатора Мельнікова, коли в Кремлі жорстоко змагалися за владу, українці зукраїнізували назву й подвоїли наклад:

digitized by ukrbiblioteka.org

книги 5 (1958) і 6 (1958) мали вже по дві тисячі примірників. Але відлигу змінили приморозки, і видання було заморожене аж до 1963, коли, нарешті, з'явилося подвійне число (7-8) удвічі зменшеним накладом.

А як справа з дослідженням української літератури? Не краще. Перші три томи «Матеріялів до вивчення історії української літератури», призначені для повних середніх і вищих шкіл, вийшли в 1959-1960 років по 4 500 примірників. Четвертий (1961) має позначку лише 3 500, тобто на одну тисячу менше. Щоправда том п'ятий (книга перша, 1963) підвищено до 4 000 прим. На Україні є понад 30 000 бібліотек, отже тільки одна десята бібліотека теоретично може мати один примірник цього видання. А тисячі вчителів, сотні літераторів? А мільйони звичайних студентів і читачів? Мусять чекати в черзі. До речі, по деяких бібліотеках України заведено листки, в які записуються читачі на чергу. Часто доводиться чекати пару місяців, щоб дістати бажану книгу.

Кілька інших прикладів. Збірник «Радянське літературознавство», ч. 7-8 за 1947 рік, мав 4 000 накладу, а десять років пізніше ч. 19 (1957) знизилось до 3 000. Перший том серії «Міжслов'янські літературні взаємини» у 1958 році був надрукований у кількості 2 000, другого тому (1961) з'явилося лише 1 000, а третій (1963) упав до 600 примірників.

У всьому зменшення! Вдвічі, втричі, вчетверо, навіть у десять разів! Властиво лише на прикладі серійних видань бачимо, в якому трагічному стані знаходиться українська наука під радянським ладом.

Про Тараса Шевченка тепер пишуть багато, намагаючись викривити, пристосувати, зфальшувати його твори. Але наклади досліджень про нього з року на рік зменшуються. Збірники шевченківських конференцій (подаємо лише ключеві числа):

3	(1955)	— 3 000
5	(1957)	— 2 000
9	(1961)	— 1 500
11	(1963)	— 620

Таким чином, шевченкіяну зменшено вп'ятеро. Не рятують справи й «Питання шевченкознавства», також видання АН УРСР: 1 (1958) — 2 000, 2 (1961) — 1 000, 3 (1962) — 850 прим.

Те саме з вивченням творчости Лесі Українки. 1954 року «Публікації, статті, дослідження» про найбільшу українську поетку з'явилися накладом 7 000, другий том (1956) мав тільки 2 000, третій том (1960), на щастя, підвищено до 3 000. Все таки зменшено, більш як удвічі, супроти першого тому.

Щось подібне робиться із друкуванням «Літературної спадщини» Івана Франка: перший том (1956) вийшов накладом 5 000, другий том (1962) — 2 100, а третій (1963) — лише 1 250. Зменшено вчетверо.

Поки відзначали сторічний ювілей, поки була сяка-така відлига,

то й наклад серії львівського університету «Іван Франко — статті і матеріяли» був більш-менш можливий: збірники п'ятий (1956) і шостий (1958) мали по 3 000 примірників. Сьомий (1960) вийшов у світ лише в кількості 1 000 — зменшено втричі. Не минуло це всюдисуще зменшення також академічні збірники «Дослідження творчості Івана Франка»: I (1956) — 3 000, II (1959) — 2 000.

Обрізування накладів зачепило навіть «Українську радянську енциклопедію». Перші п'ять томів (1959) вийшли в світ по 100 000 примірників, а шостий-дванадцятий томи — лише по 80 000 примірників.

Зменшення накладу стосується також історичних матеріялів, бо історії України як такої видавництва, за наказом Москви, завжди уникають. Наприклад, перший том «Хрестоматії з історії Української РСР» видано 1959 в кількості 5 700 прим., а два роки пізніше (1961) наклад другого тому вже знижено до 3 500.

Не минуло разюче зменшення накладу інших ділянок української науки. Солідна праця «Нариси історії архітектури Української РСР», що її видала Академія будівництва та архітектури, має таку кількість примірників: том I (1957) — 2 000, том II (1962) — 1 150. «Матеріяли з етнографії та мистецтвознавства», видання АН УРСР:

випуски	II	(1956)	— 1 000
	IV	(1959)	— 1 000
	VI	(1961)	— 500
	VII-VIII	(1963)	— 500

До речі, споріднене видання — прекрасну монографію «Народна творчість в архітектурі сільського житла» (1961) В. Самойловича випустив Інститут архітектури споруд також мізерним накладом — 1 000 примірників.

Філософам на Україні теж не щастить. Засяг їхнього органу — «Наукові записки» АН Української РСР — скорочено вдвічі:

томи	IV	(1958)	— 1 000
	VII	(1961)	— 500

Подібне видання «Питання філософії» (1959) має також лише 500 примірників.

А як інші науки? Нехай числа говорять самі за себе.

«Археологія», томи	V	(1957)	— 1 000
	VIII	(1960)	— 1 000
	X	(1961)	— 520
	XIV	(1962)	— 560

«Фауна», томи	7	(1956)	— 3 000
	25	(1960)	— 3 000
	21-A	(1961)	— 3 000
	21-B	(1962)	— 1 000
	30	(1962)	— 1 000

digitized by ukrbiblioteka.org

Споріднене видання «Матеріяли до вивчення фауни України» (1962), також видання Академії наук, має лише 600 примірників. До наших рук потрапило тільки дев'яте число «Флори» за 1960 — наклад 2 000.

Коли звернемось до технічних наук, то їхній стан виглядає ще гірше. Наклад серії «Нариси з історії техніки» був зменшений у шість разів:

випуски 1 (1954) — 3 000
2 (1955) — 1 500
3 (1956) — 500
5 (1959) — 1 000 (?)

«Нариси з історії техніки та природознавства» почали виходити 1963 року. Перше число має аж 360 примірників! «Географічний збірник», випуск VII (1962), має 565, «Історико-математичний збірник», I (1959) — 1 000. Одноразові наукові видання з ділянок техніки, фізики, хемії, математики, зоології, біології і т. п. майже не переступають 1 000 прим. Лише підручники для інститутів чи університетів мають по дві-три тисячі: «Збірник задач з диференціяльних рівнянь» (1962) Ф. С. Гудименка та інших «осягнув» 3 000 примірників, а «Математичний аналіз» (1960) І. Шиманського — 4 000. Щоправда, підручники для початкових і середніх шкіл виходять значно більшими накладами — вони сягають десятків або й сотень тисяч.

Дуже малими накладами виходять музичні видання: 1 000 - 2 000 примірників. До нот, майже як правило, додано два паралельні тексти: український і російський. Формально це пояснюють тим, що на Україні немає республіканського видавництва для музичних творів, є лише «відділення» московського видавництва. Але чим пояснити, що видання АН УРСР «Автоматическая сварка», «Порошковая металлургия», «Украинский математический журнал», «Украинский химический журнал» та інші виходять російською мовою? Або таке явище: назва «Наукові записки, серія механічно-математична» (випуск 7, 1956) — українська, а всередині всі десять статтей написані російською мовою.

Про нестерпні умови для видання наукових праць промовисто свідчить історія з відомим ученим В. Голобуцьким. Ще в середині 30-их років він почав працювати над історією українського козацтва. Тільки тридцять років пізніше побачили світ його праці, але як? Перший том, «Запорізьке козацтво», учений мусів перекласти російською мовою — за це дали його книжці «Запорожское казачество» (Держполітвидав України, 1957) наклад у кількості 10 000 примірників. Другий же том учений вирішив зберегти в оригіналі — його «Запорізька Січ в останні часи свого існування» (1961) удостоїлась лише 1 000 примірників. Отже, наклад зменшено в десять разів. На жаль, не маємо відомостей про наклад його третього тому «Чорноморське козацтво» (1787-1860), що вийшла в світ 1956 року в видавництві АН УРСР. До речі, чи не появилася вона російською мовою?

Отже, як тільки хтось переходить на російську мову — наклади непропорційно збільшуються. «Записки чекиста» якогось перевертня І. Головченка видано російською мовою в кількості 100 000 примірників («Літературна газета», 29. 1. 1960). Навіть обласні видавництва України мають високі наклади для видань російською мовою: у Дніпропетровському повість «Живуще рядом» якогось невідомого Константинова видано накладом 34 000 примірників. Там же збірка поезій Чхана українською мовою заслужилася тільки 3 300 («Літературна газета», 2.11.1960). Видана в тому ж Дніпропетровському повість А. Билінова «Мосты возводятся вновь» має наклад 65 000 («Літературна газета», 26. 1. 1960). «Радянський письменник» у Києві видав 1963 «Сильные духом» Д. Медведева накладом 300 000, а «Вратарь» О. Макарова — 115 000 («Літературна Україна», 28. VI. 1963) — от що значить писати російською мовою! І це в той час, коли «Вибрані твори» (1958) Василя Стефаника вийшли в світ у Києві лише в кількості 15 000, «Твори в 5 томах» (1962-1963) О. Кобилянської — 10 500, «Твори в 6 томах» (1961-1962) М. Коцюбинського — 15 000. Хай, мовляв, українські клясики поступаються перед Медведевими! Хай мають лише десяту чи навіть двадцяту частину того, чим обдаровують російських письменників на Україні.

Одному лише «Кобзареві» Тараса Шевченка дозволяють виходити майже щороку в кількості від 50 до 100 тисяч. Тут справді нарікати не доводиться. Щоправда, в 50-их роках писали, що в якійсь там області України були «Кобзарі» лише в російському перекладі. Але розвідку Є. Шабліовського «Народ і слово Шевченка» (1961), де автор ставить питання про національні своєрідності поета та української літератури взагалі, про її світове значення, видають мізерним накладом — 2 500 примірників. Зате «твори» Микити Хрущова 1961 року вийшли у світ накладом по 500 000 примірників.

А як справа з журналами? Їх можна віднести також до серійних видань. Як і в книжках — послідовне зменшення з року на рік.

«Вітчизна», найбільший місячник, орган Спілки письменників України мала такі наклади:

1954, жовтень — 20 000
1958, травень — 24 400

(Збільшення накладу спричинене правдоподібно боротьбою за владу в Кремлі і поступками для українців).

1962, жовтень — 16 400
1963, листопад — 15 265

Місячник «Жовтень», що виходить у Львові:

1961, січень — 11 550
1962, жовтень — 10 740

digitized by ukrbiblioteka.org

Двомісячник «Радянське літературознавство»:

1958, грудень — 5 600
1962, серпень — 2 773
1963, грудень — 2 653

Наклад двомісячника зменшено більш як удвічі! І це в той час, коли на конференції читачів, улаштованій редакцією журнала, присутні констатували, що журнал «став популярним і завоював масового читача», вони ж вимагали «поставити питання про щомісячне його видання» («Радянське літературознавство», 1960, I, 149).

Журнал «Україна»:

1959, грудень — 65 000
1960, січень — 60 000
1960, березень — 55 000
(Останні два роки нібито принесли збільшення).

Двомісячник «Українська мова в школі»:

1958, лютий — 30 000
1962, жовтень — 25 930

Знижено наклад майже на п'ять тисяч! Нарешті, в січні 1963 року цей журнал об'єднано з «Літературою в школі», що мав ще 1960 року понад 21 000 примірників. Замість двох, таким чином, почало з'являтися одне видання. Замість сподіваного накладу 45 000-50 000 примірників, січневе число мало лише 39 380. Але червневе — тільки 25 580, нарешті, серпневе — лише 24 100. Отже, за допомогою злиття один журнал знищено цілком, а наклад «об'єднаного» зменшено майже вдвічі за неповний рік. Справжня марксистська діялектика!

Здається, єдиний науковий журнал, що має сякий-такий приріст накладу — це «Українська народна творчість і етнографія»:

1959, січень — 4 000
1961, січень — 3 650
1962, червень — 4 351

Отже, за три роки приріст на 351 примірник! Ще б пак, ну хто ж проти того, щоб українці займалися етнографією чи складали частівки українською мовою про Москву, ясна річ, прославляючи її!

Якийсь час мав приріст також «Всесвіт», але 1963 рік підкосив і його: лютневе число осягнуло 23 150 примірників, а жовтневе — лише 21 650.

Причину малих накладів виявила «Літературна Україна» 23 жовтня 1962: «Пам'ятайте, тираж газети обмежений».

Отже, наклади видань українською мовою знижує радянський уряд України під диктат Москви. Недавно «Літературна Україна» багато

писала про те, як люди з московськими прізвищами, що їх комуністи ставлять на відповідальні пости в Укркниготорзі, систематично обмежують поширення українських часописів і журналів. Ось у статті «Недоумство? Так!» «Літературна Україна» за 20 листопада 1962 пише, що в місті Скадовському на Херсонщині «колись у бібліотеці була «Літературна Україна», журнали «Жовтень», «Прапор», «Україна», «Зміна», «Дніпро». Та після появи тут Слепцової всі ці видання стали зникати». Замість них появилися журнали російською мовою не тільки з Москви, а й із Сибіру, Владивостоку і т. п. Бригада львівських письменників на чолі з Р. Братунем виявила подібні безчинства. Голоси протестів отримано з Луганського та інших міст.

Письменниця Агата Турчинська виявила ще цікавіші факти в одному гуцульському селі. Їй розповіли, що люди «передплатили і ,Вітчизну' і ,Дніпро', і ,Жовтень', та все це в районі та області повикреслювали. І книжки бібліотека одержує не ті, що хоче і якими цікавляться читачі, а які надсилають зверху». Ясна річ, що не українські, а російські видання надсилають зверху. З тієї ж «Літературної України», де майже в кожному другому-третьому числі говориться про «недоумства» Укркниготоргу чи Союздруку (яке хитре самозабезпечення!), наведемо ще один промовистий факт. Учителі Яворівського району Львівської области пишуть:

> «Спробуйте, наприклад, знайти в нашій школі нові твори М. Рильського, П. Воронька, О. Корнійчука, О. Гончара, Д. Павличка. І це після недавнього поповнення бібліотеки. А про журнал ,Дніпро', ,Прапор', ,Україна', ,Зміна', ,Барвінок' навіть не згадуйте... Кожного року школа передплачує необхідні журнали, але нерідко райвно (де сидить росіянин або його довірений — Я. С.) на свій розсуд замінює складені школою списки («Літературна Україна» за 15 листопада 1963).»

На одній київській фабриці, де, ясна річ, передплатою відає якийсь росіянин чи ним поставлена особа, «вирішили передплатити... ,Огонек', ,Новый мир', ,Иностранную литературу', ,Октябрь', обминули ,Літературну Україну', журнали ,Вітчизна', ,Жовтень', ,Прапор', ,Всесвіт'» («Хто гальмує передплату?»). Отже, призначені комуністами люди створюють «на низах» враження, що народ не бажає українських журналів, а Союздрук чи Укркниготорг, підібраний тими ж комуністами, плянує так, що із-за браку замовлень «знизу» навмисне обрізує наклади. Київська преса повна таких фактів.

Критиці піддається також міністерство культури УРСР, «досить дивна позиція якого зводиться до того, що воно замовляє різних видань «лише 400-800 примірників» («Літературна Україна» 5 лютого 1960) для своїх потреб. «Радянська культура» (18 жовтня 1962) також критикує видавництва України у статті «Мільйони на вітер», де говориться про те, що вони видають халтурно-бездарні книжки ро-

digitized by ukrbiblioteka.org

сійською мовою в десятках тисяч примірників. Хоч автор не продовжує своєї думки про мізерні наклади видань українською мовою, така думка напрошується мимоволі.

Підсумовуючи наш огляд накладів серійних видань, у якому ми свідомо поминули деякі популярні журнали та всі часописи, на яких не позначено накладів, треба зробити такі висновки:

1) Український читач бажає мати книги, журнали й часописи рідною мовою — цього він домагається через пресу, що, можна думати, лише частково містить голоси читачів.

2) Поставлені Москвою керівники Укркниготоргу постійно й послідовно знижують наклади в першу чергу наукових видань українською мовою, допускаючи до деякого підвищення лише те, що пропаґує комунізм і прославляє Москву.

3) Радянський уряд «суверенної» України, поставлений Москвою, нічого не робить для того, щоб задовольнити зростаючі вимоги українського населення — мати книгу рідною мовою з усіх галузей знання, не кажучи вже про красне письменство.

4) Обмеження накладів українських видань іде поруч з посиленим поширенням на Україні російських газет, журналів та книжок. Мета Москви — якнайскоріше зрусифікувати українського читача, відбити в нього охоту до книжки рідною мовою. У зв'язку з цим українських письменників та вчених заохочують переходити на «общепонятную» російську мову, автоматично збільшуючи наклади їхніх творів, якщо вони написані по-російському.

Є багато підстав припускати, що хоч утрати є великі, хоч будуть вони ще більші, як досі, українська нація, що бореться за своє місце на своїй же землі, переживе теперішнє хрущовське лихо, як пережила ленінсько-сталінське та миколаївсько-петровське. Завдання української еміґрації — повсякчас морально підтримувати наших братів у їхній боротьбі проти московського молоха. Наша об'єктивна інформація в західньому світі може багато допомогти Україні, але ця інформація мусить оперувати фактами, що ми й намагалися зробити в цій статті.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

СТЕФАН Ю. ПРОЦЮК: ЕКОНОМІЧНО-ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА УКРАЇНІ

(Закінчення)

Праці згаданого нами Голобуцького дають теж цінні вказівки щодо напрямку, в якому іде «еволюція» української історіографії в її найновішій радянській концепції. Так у 1941 р. М. Марченко міг ще поставити тезу про боротьбу Росії і Польщі за Україну (1654-1664), себто тезу, що підтверджувала характер цієї боротьби як зусилля двох суперників-окупантів України (див. книгу М. Марченка під згаданим заголовком, видану в Києві в 1941 р., або книгу П. Осипова «Богдан Хмельницький», в-цтво «Молодая Гвардия», Москва, 1947). У такій формі цієї тези зараз уже не можна ставити і Голобуцький просовує «зм'якшену» тезу, згідно якої ворожі до України акти Москви зразу після Переяславської угоди (період 1654-1687 рр.) виходили (цитуємо «Запорожское казачество», стор. 302): «из особенностей социального и политического строя России (повинно бути: Московщини) середины XVII века и стоявших перед цей неполитических задач» (підкреслення і заввага наші), а також зумовлені були у великій мірі начебто «угрозой турецко-татарських нашествий» (стор. 319).[16])

---

[16]) Також термін «воссоединение» (України з Росією, в Переяславській угоді) ілюструє новий напрямок в радянській історіографії. Так наприкінці XIX ст. М. Куліш говорить ще про «Отпадение Малороссии от Польши» див. його трьохтомна праця під цим заголовком, Москва 1888-1889). І. Розенфельд говорить про «присоединение» див. його: «Присоединение Малороссии к России, 1654-1793»; Историко-юридический очерк, Ст. Петербург, 1915; цей термін зберігся аж до 1939/40 рр., так у 1939 р. вийшов в Москві збірник: «Борьба Украины с польским владычеством и присоединение ее к России», Материалы и документы; такий самий заголовок має праця А. Шестакова, видана в Москві в 1938 р.; в такому ж самому аспекті (себто боротьба України, а не українського народу, та «приєднання до Росії», а не «возз'єднання з Росією») ставить проблему М. Петровський («Нариси історії України», випуск IV, Київ, 1940), чи А. Барабой («Историк-марксист», 1939, Но. 2). Має свою вимову теж те, що, наприклад, Розенфельд говорить про роки 1654-1793, а не лише про рік 1654 як про етап «присоединения».

Слід відмітити, що терміни «воссоединение» та «присоединение» грубо надуживаються зараз в радянській, українській історіографії, наприклад, Д. І. Мишко договорюється до якогось «приєднання» Чернігово-Сіверщини до Росії (мова йде про кінець XV ст., тому м. ін. Мишко повинен говорити про Велике князівство Московське, а не про Росію; див. його «Українсько-російські зв'язки в XIV-XVI ст.», АН УРСР, Київ, 1959, стор. 45-59).

digitized by ukrbiblioteka.org

Надзвичайно невдалою треба вважати спробу Голобуцького показати Москву в ролі сили, що гальмувала процес закріпачення українських селян начебто своїми «феодалами» — козацькою старшиною. Насправді аж надто добре відомо, що кріпацтво формально і практично не існувало на Україні ні за гетьманату Виговського, ні за Дорошенка, ні навіть за Брюховецького, а початок раннього юридичного оформлення кріпацтва на Україні дає горезвісний указ Катерини II від 3 травня 1783 року (див. докладніше в статтях П. В. Хромова: Докапиталистическая рента в России», у збірнику «Вопросы планирования, экономики и статистики, К восьмидесятилетию акад. С. Г. Струмилина», АН СРСР, Москва, 1957, стор. 314-339). Що українські селяни були зовсім вільними, а їх становище було зовсім відмінним від становища селян-рабів у Московщині говорить те, що радянським історикам чи економістам ніяк не вдається заперечити це відповідними документами. Так у «Хрестоматии по истории СССР, XVI-XVII вв.» (ред. А. А. Зімін, «Соцэкономиздат, Москва, 1962) наводиться на стор. 591-594 одним-один документ про повинності селян на Україні того часу (по описові Вінницького замку), але цей документ насправді посвідчує свободу селянина, який мусів для пана один день на рік косити і один день жати, або повинен був віддати панові одну куницю чи приблизно 12 грошів ренти. Це були повинності тільки деяких селян. Наведений документ говорить ясно, що більшість селян була зовсім вільною від будь-яких рент чи робіт.

Взагалі зусилля Голобуцького та деяких інших молодших радянських істориків показати «соціяльні нерівності» серед козацтва є зовсім непереконливими, наведені ними документальні дані (наприклад, у Голобуцького «Запорізька Січ в останні часи свого існування», стор. 162-314, та «Черноморское казачество», стор. 206-314) показують, що козаки якраз жили вільним і з а м о ж н и м життям весь час, аж поки не почали наїздити на Україну різні Рум'янцеви, Кречетнікови, Микульшини, а за ними взагалі маси російських чиновників-поміщиків та залога військово-окупаційних загонів. Деяких тверджень Голобуцького про «соціяльні нерівності» на Україні у XVII-XVIII ст. (наприклад, серед чумаків) не можуть прийняти навіть інші радянські українські історики (див. І. С. Слабеєв, «Чумацькі промисли на Україні», «Наукові Записки І-ту Історії АН УРСР», том 11, 1957, стор. 131-164, його ж, «Роль чумацького промислу в розвитку економіки України першої половини XIX ст.», «Наукові Записки І-ту Історії», том 13, 1960, стор. 87-105).

Необґрунтованими та ненауковими є далі спроби радянських вчених показати економічні передумови та «користі» з'єднання України і Росії. Не дивлячись на всі намагання цих учених (до цієї акції запрягли в СРСР усіх відоміших економістів, як, наприклад, П. Хромова, Б. Кафенгавза, О. Нестеренка та ін.), їхні писання швидше говорять про н е в и г о д и цього з'єднання, про інвазію на Україну різних тогочасних московських конкістадорів, а на ділі пройдисвітів, дороб-

кевичів, шарлатанів-каріеристів, найманих солдатів, авантурників, про поневолення ними вільних козаків та селян, явний грабунок українських земель, утиски українського міщанства. Як у багатьох інших випадках, так і тут стверджуємо, що писання небагатьох російських учених (Б. Кафенгавза, К. Осипова, Л. Пушкарева) є більш об'єктивними, вільнішими від грубих перекручень, ніж писання своїх рідних істориків-суперльоялістів.

Коли перегортати сторінки єдиного на всю Україну історичного журнала («УІЖ», почав виходити щойно в 1957 році), зокрема його числа, видані в 1963 році, доводиться дійти до дуже невеселих висновків. Поміщені в журналі статті не порушують як правило питань та проблем давнини українського народу, більше трьох четвертих змісту всіх чисел присвячено «здобуткам жовтня», а намагання відгребати за всяку ціну із згарищ терору 30-их та 40-их рр. якихось українських більшовицьких діячів виглядають як фарс. У процесі чи то реабілітації, чи то сліпого наслідування центру (Москви) доручають початкуючим історикам ґальванізацію міту про «червоне козацтво» Харкова в роки громадянської війни (про яке «недобрий» Сталін заборонив писати) або про К. Сухомлина, що був керівником господарських установ УРСР на переломі 20-их та 30-их рр., який в нагороду за слухняність був знищений у 1937 році тим же «недобрим» Сталіном.[17])

Сумну діяграму інтенсивности економічно-історичних і історичних досліджень на Україні в пізні 50-і рр. дає приклад «Наукових Записок» Інституту Історії АН УРСР. Вони народилися як щорічник І-ту Історії в 1949-50 році. Спочатку їх рівень не був надто високим, але виходили вони принаймні солідним тиражем. У 1956-57 році наступає помітне пожвавлення в появі «Записок», у 1957 році появляються уже три томи, при чому том 10 («Велика жовтнева революція та революційні рухи народів зарубіжних країн») вийшов тиражем у 5 000 примірників, а том 11 («З історії боротьби за встановлення радянської влади на Україні») все ще тиражем 2 500 примірників. Але в 1958-59 рр. наступає різке погіршення у видавничій діяльності «Записок», том 12 (1958) вийшов тиражем вже лише 1 000 примірників, а в 1959 році «Записки» не появилися зовсім. Вони відновилися аж при кінці 1960 року, коли вийшов їх 13 том («З історії суспільно-економічного розвитку та клясової боротьби на Україні. XVI — початок XX ст.») тиражем у 1 000 примірників.

Подамо декілька зауваг щодо тематики історично-економічних досліджень українських учених. Насамперед треба сказати, що твердження О. Вірника, висловлене ним нещодавно (див. «Актуальні зав-

[17]) Нам здається, що цей, у всьому винний Сталін мав таки кращі успіхи від надхненників та редакторів «УІЖ», коли наказав спрепарувати та пустити в обіг леґенду про Щорса, Пархоменка, Котовського чи про оборону Арсеналу. Цікаво, що подібну леґенду про оборону Царицина Москва сьогодні дещо виправила, але київським товаришам такої сміливости ще бракує.

digitized by ukrbiblioteka.org

дання історико-економічних досліджень», «Економіка радянської України», 1963, ч. 4, стор. 11-20), що «в українській історико-економічній літературі ще належним чином не висвітлена і така важлива проблема, як історія робітничого класу і селянства, яку слід показати в зв'язку з економічними перетвореннями у країні і на їх основі», є виразно невірним. Навпаки, в історіографії СРСР (і УРСР) допущено грубого викривлення та спрощення історичних досліджень нових часів у напрямку вивчення лише робітничих і селянських рухів. Зате зовсім не вивченою (в історичному і економічному аспекті) є царська чи австрійська економічна політика на наших землях, роля внутрішніх та закордонних капіталовкладень, вплив воєн на українській території, проблема іміграції бідноти із Росії на Україну та проблема переміщення населення в радянський період, вплив конвульсійних та перманентних «реорганізацій» управління народним господарством України, не згадуючи вже про повний брак досліджень міжреспубліканського та міжнародного експорту та імпорту та зв'язаних із ним грошевих балянсів. До речі поглядів О. Вірника зовсім не поділяють інші вчені в УРСР. Даємо тут голос, наприклад, В. В. Косолапову («Факти і їх роль в історичних дослідженнях», «УІЖ», ч. 2, 1963, стор. 78-85), який каже:

«Але ще немає узагальнюючих праць історії розвитку виробничих сил України, історії відкриття та освоєння сировинних та паливних ресурсів (наприклад, досі не вивчені Фонди Гірничого департаменту та Корпусу гірничих інженерів, що знаходяться в Центральному державному історичному архіві в Ленінграді, про пошуки залізних руд у Донецькому басейні, зміни в розміщенні населення у зв'язку із соціяльно-економічними умовами, не оброблені результати ревізій XVIII і першої половини XIX ст., не зіставлені зокрема матеріяли переписів 1926, 1939 і 1959 рр. на Україні» (підкреслення наші).

Твердження Косолапова показують, що стан із дослідженням архівів в СРСР є й зараз таким самим або гіршим, як в часи, коли про це писав раніше згадуваний П. Клименко. У 20-их рр. появлявся ще на Україні спеціяльний журнал «Джерелознавство»,[18]) у 30-их рр. відзначаємо ще спроби українських партійних та державних організацій якщо не використати, то принаймні врятувати та зберегти архівні фонди України (див. А. Юрченко, «Архиви и архивное строительство на Украине», «Архивное дело», ч. 3 (47), 1933, стор. 146-155); ці спроби

[18]) У випуску 2 (1925) цього журнала поміщена цінна стаття Д. Багалія: «Нарис української історіографії». Крім журнала «Джерелознавство», над розробкою архівних матеріялів та методологією архівних досліджень працювало багато інших тогочасних журналів, як от «Літопис Революції», «За сто літ», «Українські археологічні збірники» та ін. Зараз появляється на Україні неперіодично лише «Науково-інформаційний бюлетень» Архівного Управління УРСР, що тільки передруковує постанови центральних (московських) установ в архівній справі.

в 50-их рр. є набагато слабшими, вони вміщуються уже лише у строго контрольованій всесоюзній мережі-схемі, підпорядковуються всесоюзним директивам (див. А. Й. Грінберг, «Успіхи архівного будівництва в Українській РСР за роки радянської влади», «Збірник історико-філософ. факультету», ч. 10, 1957, стор. 123-130, вид., Київського університету). Центральні ж інструкції просто відкрито підказують радянським історикам, як треба пересівати, «виправляти» та прочищувати архівні матеріяли, зокрема народногосподарські звідомлення та статистичні зведення, щоб праця вийшла «марксистсько-ленінською». Дуже повчальною є тут книга «Источниковедение истории СССР, период империализма» (Соцэкономиздат, Москва, 1962; особливо стор. 272-322), автором якої є, до речі, архівіст-українець В. І. Стрельський.

Найбільше смілива та гостра критика недоліків економічних досліджень на сучасній Україні, а в тому числі й історико-економічних досліджень, вийшла з-під пера українського академіка А. Щербаня на сторінках, як це часто буває, центрального (російського) органу «Экономическая газета» (ч. 40, від 29 вересня 1962).

А. Щербань є не лише членом АН УРСР, але й заступником голови Ради Міністрів УРСР, та головою державної комісії по координації науково-дослідних робіт у республіці, отже, треба думати, він точно ознайомлений із станом речей. Критика Щербаня є просто нищівною, наймаркантніше в ній те, що вона показує всю неміч науково-дослідних установ в УРСР, показує їх слабу матеріяльну базу, великий брак новочасних машин і апаратів, потрібних у статистичних дослідженнях, брак приміщень, брак опіки державних та партійних установ і насамперед незадовільний стан у вирощуванні кадрів та часто низький їх науковий рівень. А. Щербань розкриває, що з усіх 277 докторів економічних наук[19]) в цілому СРСР у 1962 році на Україні працювало лише 26, себто менше 10%. За ціле десятиріччя 1952-1962 на Україні захистило докторські дисертації з економічних наук лише 7 вчених. Хоч у 1961-1962 рр. науково-дослідні установи УРСР розробляли 475 тем з економіки, більшість із них на ділі власне дублюються,[20]) а багато є низької якости. Щербань чомусь критикує й історико-економічні праці В. Теплицького та В. Чуїстова. Критика Щербаня стала стимулом до обстеження та обговорення

[19]) Титул доктора економічних наук в СРСР не має нічого спільного з подібним титулом, що вживається в США. Як сказано вище, в СРСР було в 1962 році всього 277 докторів економічних наук, тоді як в США людей із титулом Ph. D. в економіці є кількадесят тисяч; уже співставлення цих двох цифр говорить про різниці в характері титулу. Також титул кандидата економічних наук в СРСР є набагато вищим за титул M. S. в США.

[20]) Проте треба сказати, що при великій кількості та широкому діяпазоні досліджень дублювання є часто неуникненним, це найкраще можна спостерігати у повідомленнях про докторські (Ph. D.) дисертації в США; див., наприклад, 60-те (за 1963) звідомлення про дисертації з економічних та історико-економічних ділянок, оголошене в «The American Economic Review», Vol. LIII, No. 4, September 1963, pp. 808-904.

digitized by ukrbiblioteka.org

виявлених фактів партійною верхівкою УРСР. Ці обслідування були, мабуть, не легкими, бож стаття Щербаня мимохіть показує, що всі недоліки випливають на ділі з під'яремного статусу УРСР (знаменний тут вже й заголовок статті: «Экономической науке — государственную организацию»).

Навіть українські дослідники на еміґрації, хоч погоджуються в основному з критикою акад. Щербаня, усвідомлюють, що він вимагає змін, передумовою яких є докорінні зміни в багатьох не лише наукових установах, але і в державно-адміністративному апараті УРСР. Тому не дивно, що ЦК КП України зміг відповісти, досить невиразно, на критику акад. Щербаня аж понад сім місяців пізніше (див. «Экономическая газета», ч. 18-19 від 4 травня 1963) проєктом уточненої координації економічних досліджень на Україні.[21])

Із якими колосальними труднощами доводиться боротися нашим ученим в УРСР говорить такий приклад: у перегляді економічних досліджень на Україні за 1957 рік О. Нестеренко та В. Чуїстов повідомляють про видання тритомової монографії акад. Л. Яснопольського «Каменноугольный Донбасс» і далі підкреслюють, що зовсім готовою до друку є велика монографія про металюрґійну промисловість УРСР.[22]) До квітня 1963 року, себто шість років після оповіщення Нестеренка та Чуїстова ні третій том книги Яснопольського, ні книга про розвиток металюрґійної промисловости на Україні не появилися на книжковому ринку; щобільше — є дані про те, що й два перші томи праці Яснопольського (видані в 1956 та 1957 рр.) знято з книжкових маґазинів та бібліотек.

Про трактування історико-економічної тематики в СРСР стосовно неросійських народів вимовно свідчить найновіший досвід видання національних (реґіональних) атласів Білоруси, Вірменії, України, Східнього Сибіру, Узбекістану, а також Московської области та північно-західньої Росії (що вийшли дещо раніше). Коли порівняти ці атласи із новими національними атласами інших країн (а їх вийшло в 1955-1963 рр. дуже багато), тоді бачимо, що історії та, як не дивно, й економічному розвиткові (в історичному аспекті!) даної країни присвячується куди менше карт в атласах, виданих в СРСР, ніж в атласах, виданих за кордоном.[23]) Надзвичайно вбого показано в радянських атласах демографічні зміни, а вже зовсім не показано національного складу населення (єдиним винятком є «Атлас Вірменії»).

До такого висновку дійшов, після детальної аналізи різних радян-

---

[21]) Це повідомлення появилось у дещо зміненій редакції і в журналі «Економіка Радянської України» (ч. 3, травень-червень 1963, стор. 13-15), при чому в ньому немає ніякої згадки про те, що це відповідь на критику Щербаня.

[22]) Розвиток науки в Українській РСР за 40 років, АН УРСР, К. 1957, стор. 63.

[23]) Інтересно, що з усіх закордонних видань подібний «принцип» застосовують теж ще тільки реґіональні атласи США.

ських та закордонних атласів, таки один із радянських учених Константин А. Салищев (Москва) у своїй цінній статті, надрукованій нещодавно в німецькому географічному журналі.[24])

Не дивлячися на таке благодушне ставлення до питань історично-економічного розвитку окремих народів-республік СРСР, партійній центральній критиці ще й цього мало, вона прямує до ще більшого обмеження праці редколеґій цих атласів. Після появи «Атласу Вірменії» у 1961 році, що є дійсно блискучим досягненням колективу вчених Академії наук Вірменської РСР, організовано, за наказом згори, «наукову» дискусію-обговорення видання, насправді ж погромницьку критику. Підсумки цієї критики знаходимо в статті Л. М. Бюшгенса, Н. В. Грінберга та ін. у журналі «Геодезия и картография» за листопад 1962.[25]) Найбільш підступно звучить у цій критиці знайомий нам постулят «здешевлення» видання. Бюшгенс і Грінберг пропонують, щоб національні атласи були «зручними й невеликими», малого формату, щоб не багато коштували. Насправді в цих голосах звучить заздрість російських науковців, що от Атлас Вірменії перевищив якістю відповідні всесоюзні чи вузькоросійські видання.

До речі, російські критики чомусь аж ніяк не турбувалися колосальними коштами видання та надзвичайно високою ціною, а також незручно великими вимірами книги у випадку таких атласів, як «Атлас мира» (1954) або багатотомового «Морского атласа». Бюшгенс та інші російські критики підносять вимогу уніфікації картографічних методів та географічного назовництва, себто вимагають просто русифікації.

На наслідки цього тиску не треба було довго чекати. Тоді як «Атлас Білоруси» (1958) та «Атлас Вірменії» (1961) появилися ще паралельними (російськими та білоруською чи вірменською) версіями, а на їх титульних сторінках зазначено виразно, що це насамперед видання Академії наук Білоруси чи Вірменії, «Атлас УРСР» видано в 1962 році лише російською мовою, а заповіджена українська версія до сьогодні не побачила ще світла денного.[26]) В «Атласі УРСР» зовсім відсутні будь-які історичні карти, немає ніяких карт, які б ілюстрували історико-економічний розвиток окремих областей Укра-

[24]) Die heutigen Regionalatlanten und die Tendenzen ihrer Entwicklung, von Prof. Dr. Konstantin A. Saliscev, „Petermann's Geographische Mitteilungen", 107 Jahrgang (1963), Heft I, pp. 57-73.

[25]) Повчальним є порівняти цю критику з дискусією, яку організовано в Оксфорді (St. John's College) після появи нового національного атласу Великобрітанії. Погляди брітанських учених діяметрально протилежні російським поглядам насамперед у тому, що завданням перших є показати економічні ресурси країни (і в історичному процесі) якраз у відношенні до демографічної її картини; див. Dawid Yourweth Davies: Mapping a Nation's Life, „New Scientist", Vol. 20, No. 360, 10 October 1963, pp. 82-84.

[26]) Наша стаття була написана в грудні 1963; на запити закордонних книгарень «Международная книга» висилає стереотипні повідомлення, що «Атлас УРСР» (в українській версії) все ще «готується» до друку.

digitized by ukrbiblioteka.org

їни чи окремих галузів народного господарства. Немає й жодних карт про демографічні зміни в населенні України в історичному аспекті.*) Тимто «Атлас УРСР» має меншу кількість сторінок за атласи БРСР чи Вірменської РСР, на його ж титульній сторінці зазначено як видавця лише «Главное управление геодезии и картографии министерства геологии и охраны недр СССР».

Із наведених голосів акад. Щербаня чи Л. Бюшгенса бачимо, що в 1962-1963 рр. посилюються на Україні утиски, застосовані під ширмою раціоналізації та заощадження коштів. Ці заходи належать до ланки нових «усучаснених» та «модернізованих» метод гноблення неросійських народів у СРСР, у них не говориться багато або й зовсім не говориться про «буржуазних націоналістів», але вони є тим більше небезпечними для нашої батьківщини.

Що дають ці заходи на практиці, покажемо кількома прикладами. У 1957 році розпочато видання щорічника «З історії західньо-українських земель»; п'яте число щорічника появилося в 1960 році, а в наступному році видання припинено. Відновлено його восени 1962 року, коли воно появилося під зміненою назвою «З історії Української РСР» з м е н ш е н и м тиражем (у 1960 — 1 500, у 1962 — 1 175 примірників); також об'єм щорічника зменшився, наприклад, у 1957 році том мав 250 стор., а в 1962 р. подвійний том має лише 200 стор.[27]) Видання історичних та історико-економічних монографій виходять українською мовою багато меншими тиражами за видання російською мовою. Так книжка О. Барановича «Украина накануне освободительной войны середины XVII в.» (видана АН СРСР) вийшла в 1959 році тиражем 1 800 примірників, а книга І. Гуржія «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні» (АН УРСР, 1962) видається мізерним тиражем ледви 600 примірників. Його ж «Зародження робітничого класу України» (проте у в-цтві Держполітвидаву, це теж знамен-

*) Годиться на цьому місці зазначити, що нова карта етнічного складу населення України появилась вперше після тридцятисемирічної перерви восени 1963 (у журналі «Советская этнография», 1963, ч. 5, стор. 49). На жаль, вона не дає багато більше даних від стереотипної карти народів СРСР, дуже спрощена й неточна, зокрема, не зазначає великого зросту долі росіян в українських містах, в західніх областях УРСР, також не відзначає великих нових островів російського сільського населення, наприклад, у причорноморських областях. Супровідна стаття В. І. Наулка показує все ж таки «проґрес» етнічної русифікації України в 1926-1962 рр.

[27]) Такі перебої та зупинки у видаванні українських наукових журналів сприймаються особливо неґативно на Заході, зокрема бібліотеками та науковими установами, які посилають в обмін в УРСР свої видання. Згадані перебої завдають помітної шкоди авторитетові наукових установ у Києві, яких західні солідні видавництва не схильні розглядати як повноцінних партнерів. Критично розглядаються на Заході і спроби «Международной книги» чи навіть АН СРСР всунути в обмін за спеціялізовані історичні журнали Заходу такі загальні, партійні російські журнали, як «История СССР, чи «Вопросы истории КПСС», тоді як зокрема бажаними є журнали якраз реґіонального характеру (за американською термінологією), себто українські, вірменські, грузинські, казахські та ін.

ний факт) могло появитись у 1958 році ще високим тиражем у 5 000 примірників. Таким же неймовірно низьким тиражем (630 примірників) видано й книгу режимно-льояльного історика-економіста І. О. Бойка «Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст.» (АН УРСР, Київ, 1963).[28]) У панівній зараз тенденції зменшування тиражів української книги трапляються часто просто таки парадокси. Так том перший «Хрестоматії з історії України» (в-цтво «Радянська школа») міг вийти в 1959 році ще тиражем 5 700 примірників, а том другий цієї ж «Хрестоматії», виданий у 1961 році, вийшов тиражем лише 3 500 примірників. Таким чином учителі, наукові працівники чи бібліотеки не матимуть навіть змоги посідати комплект цієї «Хрестоматії». У ще гіршому стані опинилися читачі «Нарисів з історії економічної думки на Україні»; частина перша вийшла в 1956 році тиражем 3 000 примірників, а частина друга аж у 1961 році — всього 600 примірників. Що папір другого тому «Хрестоматії» чи «Нарисів» є набагато гірший від паперу перших томів цих видань, це також говорить про виразне погіршення видавничої бази в Україні.

Тоді як на видання українських книг бракує паперу чи коштів, водночас видаються величезні гроші на непотрібні російськомовні дублети українських книг. Так перекладено на російську мову й видано партійний двохтомник «История Украинской ССР», перекладена та виходить у в-цтві АН УРСР двотомова «История Киева». Постає питання: чому такий переклад та видання не здійснює АН СРСР у Москві? Або чому АН СРСР не видає українського перекладу монографії М. К. Каргера «Древний Киев» (том I — 1958, том II — 1961)? Такий жест АН СРСР можна було б розцінити куди позитивніше за модні зараз «спільні» видання АН УРСР та АН СРСР, в яких усе, що надруковане українською мовою — це лише одна із титульних сторінок книги.[29]) Або, врешті, чому такі праці, вузько пов'язані з українською історією та економікою як, наприклад, «Отмена крепостного права на Украине» (збірник документів, в-цтво АН УРСР, Київ, 1961), видаються російською мовою? Або чи не можна було видати українською мовою історико-економічну працю О. Парасунька, що вийшла таки російською мовою п. з. «Положение и борьба рабочего класса Украины. 60-90 годы XIX в.», або книгу

[28]) Ми думали б, що на таке трактування І. Бойко не повинен заслужити, бож у широкому вступі до побудованої на багатющому новому матеріялі праці він чомусь «висловлює незгоду» із думками кожного українського історика, включно з такими навіть, як К. Гуслистий чи О. Баранович, а зате «цінними без застережень» вважає тематично пов'язані праці всіх партійних істориків-росіян.

[29]) Таким є згаданий уже раніше тритомник документів п. з. «Воссоединение Украины с Россией» або, щоб взяти приклад з іншої ділянки, збірне видання історії вивчення геології України п. з. «Геологическая изученность СССР» (том 31, «Украинская ССР), видане в 1963 році АН УРСР.

digitized by ukrbiblioteka.org

І. Євсєєва «Сотрудничество Украинской ССР и Польской народной республики 1944-1960 гг.», а чейже обидві книги вийшли у в-цтві Інституту Історії АН УРСР у 1962 та 1963 рр. Якщо уже мова про історію міжнародних зв'язків (політичних і насамперед економічних), тоді чому єдиною темою, якою дозволено цікавитися дослідникам цих зв'язків в УРСР, є тема «радянсько-турецьких відносин» 1920-1922 рр. і більше нічого?[30])

Мусимо також відмітити, що в деяких найновіших виданнях в УРСР ми спостерігаємо навіть поворот епітетів сталінського періоду. Так Голобуцький у закінченні своєї останньої книги («Дипломатическая история...») заговорив знову про «старшого», «великого брата», трафарет, який рідко зустрічається в наукових публікаціях в СРСР у 1954-1960 рр., якого й самий Голобуцький уникав у попередніх монографіях.

Виходить, що великим є сьогодні знову лише російський народ, і вже немає застосування теза про два братні, великі народи, наголошувані в період голосних святкувань 300-ліття Переяславської угоди. У Парасунька («Положение и борьба рабочего класса...», стор. 6) ми знову зустрічаємо визначення Грушевського, як «злейшого врага украинского народа», яке, здавалося, зникло з радянських видань періоду відлиги та було заміщене здебільша окресленням «ідеолог української буржуазії», «буржуазно-націоналістичний історик» чи «реакційний історик» (як, наприклад, у Дядиченка).

Усі наведені вище факти показують, що дух «опіки» Козаченків і далі вітає над українською історіографією, вона далі зазнає обмежень та переслідувань, подібних за основним характером до цькувань 30-их рр. До ідеологічних пут додано зараз, згідно з методами модернізованої та вдосконаленої системи окупації, обмеження фінансового порядку, наслідком яких є надзвичайно мізерні тиражі українських видань, поганий папір, нікудишні обкладинки книжок, повний брак ілюстративного матеріялу в історично-економічних публікаціях, брак карт, схем, діяграм. За винятком розтрубленого тритомника «Воссоединение Украины с Россией» 1954 року,[31]) і далі майже зовсім не видаються документи-джерела до історії України

---

[30]) Див. праці П. П. Удовиченка «З історії зовнішньої політики УРСР» (в-цтво Київського університету, 1957); І. Ф. Чернікова «Радянсько-турецькі відносини у 1923-1935 рр.» (кандидатська дисертація, Київський університет, 1961); Д. М. Филипенка «Радянсько-турецькі відносини 1920-1922» («УІЖ», 1963, ч. 3, стор. 77-81); І. С. Хмеля «З прапором миру крізь полум'я війни» («Дипломатична діяльність Української РСР в період громадянської війни та іноземної інтервенції», АН УРСР, Київ, 1962).

[31]) Ця збірка є доволі важко приступною в СРСР (хоч надрукована тиражем 15 тисяч примірників), зате в загальному вжитку є пересіяна збірка джерел, що вийшла теж у 1954 році п. н. «Документы к воссоединению Украины с Россией» (за редакцією відомого історика-політрука Панкратової, у спільному видавництві АН СРСР та Академії педагогічних наук у Москві).

(маємо на увазі дорадянський період), зокрема немає видань чужомовних документів та їх перекладів на українську мову.[32]) Видання багатомовної історії України, хоч заповіджене давно і багато разів у різних відмінах, не здійснене до сьогоднішнього дня.[33])

Взагалі сполука цих двох слів «Історія України» наполегливо заповнюється й заміняється терміном «Історія УРСР», хоч про історію УРСР можна говорити щонайбільше з 1917 року. Таке викривлення термінології зовсім не помітне у виданнях АН СРСР з історії дореволюційної Росії, термін «Росія» залишений у всіх стосовних працях, і ніхто навіть не пробує замістити його терміном «РСФСР» чи хоча б «СРСР», а книг чи підручників з «Історії РСФСР» навіть немає на книжковому ринку СРСР.

Цікавою і знаменною є спроба замінити термін і поняття «Україна» географічно-територіяльним поняттям «міст і сіл УРСР», так нещодавно висунено проєкт-макету видати «багатотомову» «Історію міст і сіл УРСР», яка, маємо підстави боятися, може стати поширеною версією горезвісного видання «Достопримечательные места Украины» (до речі, це видання теж здійснено у двох непотрібних дублетах: російському та українському), в якому наголос покладено на таку «інформацію», як де та в яких місцевостях України є пам'ятники Щорсу, Котовському чи Ватутіну, в яких селах постали перші клітини комнезамів чи колгоспів, на яких будинках є меморіяльні дошки на пошану різних російських партійних діячів і т. п.

А тим часом одним із перших виявів дійсного усамостійнення народів є якраз видання своєї власної монументальної історії як документу, що обґрунтовує волю до самостійности. Такі приклади можна навести із Польщею, Чехо-Словаччиною та балтійськими державами в 1919-1939 рр., такий свіжий приклад маємо із Індією, одним із найперших державних актів якої було створення комісії істориків (під головуванням відомого Р. Ц. Маюмдара) для опрацювання багатотомової історії Індії.

Невже ж думають урядові кола УРСР допустити до такого стану, що матиме вже надрукованою свою велику історію, наприклад, Ґана чи Конґо,[34]) а в Києві все ще дискутуватимуть при закритих дверях про доцільність видати історію України та про «правильне» офор-

---

[32]) Чи не єдиним винятком за ціле десятиріччя 1953-1963 є видання перекладу «Історії козаків» Шевальє.

[33]) Безумовно гальмуюче діє тут брак загальновизнаних істориків-авторитетів, які змогли б очолити таке видання. Таким авторитетом був Грушевський. Подібним авторитетом (але за благословенням Кремлю тішилися до деякої міри в 40-их та 50-их рр. у Росії академіки Б. Греков чи В. Тарле, але після їх смерти з російських істориків ніхто не зайняв їх місця.

[34]) До речі, Конґо дочекалося ще в 1950-1952 рр. прекрасної тритомової енциклопедії, яка ні в чому не поступається, наприклад, нашій «Енциклопедії Українознавства».

digitized by ukrbiblioteka.org

млення окремих її розділів? А може, чекатимуть на дозвіл з Москви? Але у самій Москві ми ніяк не бачимо такого перманентного відтягання і вагання, коли одним за одною випускають у світ великі монографії Бахрушина, Дружиніна, Рибакова, Тіхомірова, Арціховського, Смирнова та багатьох інших російських істориків, присвячені виключно історії Росії.

Тимто закінчимо парафразою із Шекспіра, за Гамлетом: щось є не в порядку в советському царстві.

Виправлення помилок

У першій частині статті С. Ю. Процюка («Сучасність, ч. 4) просимо виправити такі помилки:

1. На початку статті в другому рядку має бути не 1947-58, а 1947-48.

2. На стор. 104 (11 рядок знизу) пропущено назви нарисів з історії Львова: «Історія Львова» (вид. Львівського університету, 1956) та «Нариси історії Львова» (Львівське книжково-журнальне в-во, 1956).

СПОГАДИ

АНДРІЙ ЖУК: ЯК МИ ЇХАЛИ ДО АМЕРИКИ

(Уривок із споминів)

На жовтень 1907 року була призначена у Києві судова розправа, а вірніше кілька розправ, за якими притягалися до відповідальности цілий ряд українців і українок за приналежність до РУП-УСДРП, між іншими В. Винниченко, В. Степанківський і автор цих рядків. Ми троє були досить обтяжені гріхами супроти режиму царської Росії, і нас чекала тяжка кара, може, одірвання на довший час або і на все життя від рідного краю...

Про втечу від суду за кордон запало рішення між нами трьома ще в тюрмі, коли робилися заходи про випущення нас на волю до суду за грошові кавції, які були зложені кількома українськими патріотами поміркованого напрямку. При цьому малося на увазі також поновне перенесення за кордон партійного видавництва, бо столипінська реакція немилосердно нищила опозиційну пресу грошовими карами і конфіскатами. Передбачалося, що за кордоном, а спеціяльно у Львові, знайдеться більше товаришів і постане потреба їхнього організаційного об'єднання.

Виїздив я за кордон, як уповноважений член ЦК партії, з дорученням передовсім заопікуватися партійним майном у Львові — рештками партійних видань з 1900-05 років, бібліотекою й архівом, що були на перехованні в редакції партійного органу українських соціялдемократів Галичини «Земля і Воля», редактором якого був В. Левинський, нав'язуючи ближчий контакт з галицькими товаришами. Такі були директиви для мене від ЦК партії.

В умовлений день для виїзду з Києва в напрямку західнього кордону прощалися зо мною в якомусь шиночку наявні тоді у Києві члени ЦК партії М. Порш і Б. Матюшенко з дружиною, Марією Григорівною, що в апараті ЦК за традицією посідала важливе становище технічного характеру (у неї була головна партійна «явка», довідкове бюро!). Була при цьому і моя майбутня дружина Анна Неділко, — вона теж вийшла тоді з тюрми на волю за кавцією, але вирішила стати перед судом, будучи менше обтяженою гріхами перед режимом і була засуджена на рік кріпости (тяжкої тюрми).

digitized by ukrbiblioteka.org

При цьому прощанні не було моїх товаришів подорожі. В. Винниченко стояв у перманентній опозиції до ЦК партії, а властиво до провідної особи в партії, а нею був М. Порш. З Винниченком тримався В. Степанківський, кандидат у члени редакції партійних видань, близько до них стояв Л. Юркевич, кандидат у члени ЦК партії і фундатор деяких партійних видань. Заносилося навіть на творення фракції «дзвонарів», як іронізував над ними злосливий Порш. Ознакою цього був літературно-науковий збірник «Дзвін», заініційований В. Винниченком, а фінансований Юркевичем. Цей збірник появився у Києві під кінець 1907 року, вже по нашій втечі за кордон, при чому заповідалися дальші випуски збірників під цією назвою.

Збірник цей був гостро скритикований в партійному органі «Слово» у Києві (ч. 2, з 13 січня 1908) С. Петлюрою — за п'єсу Винниченка «Щаблі життя», а Поршем за статті В. Ст(епанківського) «Українська політика» і Д. Сергієнка (Пещанського) — про земельну справу. Натомість дуже високо і справедливо оцінив Порш велику розвідку галицького автора В. Левицького п. н. «Національне питання в Австрії і соціял-демократія». У літературно-художній частині цього збірника, крім п'єси Винниченка «Щаблі життя», появилося невеличке оповідання М. Коцюбинського «В дорозі» і два вірші С. Черкасенка.

Я стояв осторонь від цього гуртківства, бо в його основі лежали не принципові справи, а особисті амбіції, особисті симпатії й антипатії, і старався жити з обома сторонами в згоді, тримаючися леґітимних партійних установ. Пляни моїх товаришів подорожі виявилися повнотою у Львові, про що мова буде далі.

Нелеґальна переправа через кордон почалася від Кам'янця Подільського. Вирушив я в дорогу сам уночі з 27 на 28 вересня 1907 року і був у Кам'янці перед полуднем 28 вересня. Винниченко і Степанківський виїхали з Києва пізніше і були в Кам'янці увечорі того дня. Переночували ми разом у якомусь єврейському готелі «За брамою» за порадою товариша з єврейського «Бунду», що мав організувати наш перехід через кордон, і знову розділились. Я виїхав над кордон єврейською балагулою з базару того ж дня над вечір, «перейшов» Збруч в селі Залуччя в суботу вдосвіта 29 вересня і був у Львові увечорі того ж дня. А Винниченко з Степанківським рушили іншим шляхом, десь наткнулися на поліцію і мало «не провалилися» та прибули до Львова на другий день. Ніч перебув я в клуні якогось господаря в Залуччі, якому «здав» мене єврей візник, над самим Збручем. Над ранок господар переніс мене на своїх плечах через ріку Збруч (води було трохи вище колін), а його сусіда переніс мій невеличкий пакунок, у якому найбільшим тягарем були либонь дві книжки, які я тоді перечитував і взяв з собою, це був вибір історичних праць Маркса і книжка російського соціял-демократа Валентінова про широку (універсальну) робітничу партію, ідея, що дуже мене тоді цікавила.

Опинившися за Збручем я вільно зідхнув. Пачкарі завели мене до якогось господаря в галицькому Залуччі, що, видимо, також займався пачкарством. Вода в Збручі була вже досить холодна, мої пачкарі порядно перемерзли і виявляли бажання «погрітись». Я теж був не від того, щоб на радощах чарку випити. Я попросив господаря дістати горілку. Поки він сходив по горілку, господиня зготовила перекуску, і ми цілим товариством добре таки «нагрілися»! Моїм пачкарям це тим більше належало, бо вони від мене за свою працю і риск нічого не діставали, а оплату за перепровадження мене через Збруч вони діставали від посередника в Кам'янці, очевидно, лише якусь частину тієї суми, яка була заплачена мною посередникові. Висоти її вже не пригадую, але була це таки поважна сума, мабуть, 20 рублів!

По сніданку господар запряг конячину і відвіз мене на залізничу станцію, здається, були це Копичинці. Довго тут довелося мені чекати на потяг, і до Львова я приїхав уже пізнім вечором. Вдався на відому мені адресу до Левка Ганкевича, що мешкав тоді десь в околиці Городецької вулиці, але не застав його дома. Мати Ганкевича порадила мені зайти до Товариства «Воля» на вул. Коперника, може там зустріну Левка. Але замість Левка нагодився тут Левинський, редактор партійного органу УСДП Галичини, з яким я кореспондував з Києва, і він завів мене до себе на нічліг в «Академічний Дім» на вул. Супінського 17, що був гуртожитком, збудованим за гроші Євгена Чикаленка, для українських студентів, та був також пристановищем для політичних еміґрантів з Росії.

У Львові я був уперше і про свої враження вислав до київського «Слова» перший свій лист з Галичини, видрукований у ч. 24 з 10./XI. 1907 за підписом А. Вовчанський. Цим псевдонімом були підписані майже всі мої дописі про галицько-українські справи в «Слові» від кінця 1907 до початку 1909 року.

*

Загальне враження від Львова було таке, що тут можна було публічно говорити те, що думалося, і робити те, що хотілося (очевидно, в рамках закону), в таких справах, у яких в Росії треба було ховатися, щоб у тюрмі не опинитися, — була свобода слова і діла, якої бракувало нам у Росії.

Актуальною для українців Львова була тоді справа помешкання для народної школи ім. М. Шашкевича — з льокальних справ, а з справ ширшого, краєвого і державного значення — справа ввозу худоби до Австрії з чужих країн, що було невигідне для рільничого населення, і його представники проти цього опонували, а представники міського населення, головне робітництво, були за це.

У цій справі відбулося у Львові 14 жовтня українське публічне віче, на якому, крім справи ввозу худоби, порушувано й інші актуальні справи, зосібна справу української школи у Львові і взагалі

digitized by ukrbiblioteka.org

справи культурних потреб українського народу Галичини, при чому промовці не скупилися на гострі слова критики на адресу крайової і центральної влади. Я, очевидно, був здивований, що присутній на вічі поліційний комісар спокійно слухав критику. Це була для мене наочна лекція, що значить конституційна свобода в Австрії в порівнянні з абсолютистичним беззаконням у Росії!

До того, що було сказане в моєму дописі в «Слові», можна тепер додати таке. Вразило мене, що у Львові українську мову чути було на вулицях і в склепах так дуже рідко, як і в Києві, панувала тут польська мова; і те, що купецькі звичаї на Краківській вулиці у Львові такі самі, як у Києві на Подолі, — євреї звичайно силою затягають покупців до склепів і лаються, як покупець виходить зі склепу, нічого не купивши!

З нагоди появи у Львові В. Винниченка, який мав уже тоді славу талановитого письменника і був відомий у Львові серед українців, бо тут трьома наворотами довший час мешкав у 1903, 1904 і 1905 роках, галицькі товариші з УСДП привітали його публічним прийняттям у Товаристві «Воля» з рефератом В. Старосольського про його громадську діяльність і літературну творчість.

Зробили ми спільну візиту і в редакцію «Діла». Хоч ідеологічно це був для нас «ворожий» орган преси, але він репрезентував українське життя в Галичині, і ми своєю візитою підкреслювали загальноукраїнське значення цього органу преси. Редактором «Діла» був тоді молодий, загонистий д-р Лонгин Цегельський, автор відомої книжки «Русь — Україна, а Московщина — Росія», що мала велике значення для національного освідомлення широких народних мас у Галичині, а в роки першої світової війни також наддніпрянців у таборах полонених в Австрії і Німеччині, перевидана тоді великим накладом Союзом Визволення України.

Цегельський належав до однодумців і особистих приятелів М. Міхновського і був пристрасним противником соціял-демократів. Без усяких церемоній він накинувся на нас, що ми занедбуємо національну справу, мало присвячуємо уваги цій справі в партійній пресі, висуваючи на перший плян «жолудкові інтереси», і т. п. А ми, певні своєї ідеологічної непогрішимости, поблажливо підтакували: — «Що ж, можливо, що пан доктор мають рацію!» — Але по гарячій дискусії прощалися ми сердечніше, ніж віталися. У дискусії різниці дещо вирівнялися!

Побули ми у Львові, мабуть, тиждень, поробили деякі закупи з одягу, хто мав за що це зробити, бо всі ми троє пустилися в далекий світ одягнені по-східньому, в косоворотках, підперезаних шнурками!

По цьому всьому відбулися у нас спільні наради з галицькими товаришами з УСДРП в особах В. Левинського, В. Старосольського і Л. Ганкевича, і тут виник плян створення фінансової підстави для партійного видавництва, що обслуговувало б потреби обох соціял-

демократичних партій, наддніпрянської і галицької, маючи між іншим на увазі київський збірник «Дзвін», про який була згадка раніше. З цією метою було порішено, щоб ми, троє наддніпрянців, їхали до Америки збирати гроші на видавництво серед галицьких еміґрантів. Найбільше захопився цією справою Винниченко, підтримуваний Левинським.

На початку наших розмов я вагався, маючи конкретні інші доручення ЦК партії, зв'язані зі Львовом, але під впливом Левинського, який власне мав зв'язки з еміґрантами в Канаді і в З'єднаних Державах Америки і запевняв, що місія наша вдасться, — остаточно згодився триматися гурту.

Але хто цю нашу подорож має фінансувати? Наш кредит у київських патріотів був сильно надщерблений, зложені ними за нас кавції пропали. Ждати від них дальших матеріяльних жертв було б з нашого боку недоречним. Єдиною особою, на яку можна було покладати якусь надію в цій справі був Лев Юркевич. Одружившися, він дістав від батьків у своє повне розпорядження якусь частину з родинного маєтку і вже визначився жертвенністю на партійні цілі. Він перебував тепер з цілою родиною Юркевичів (крім старого д-ра О. Юркевича) у Швайцарії. Отже порішено їхати всім трьом до Женеви, а звідти до Америки!

Але як мені показатися на очі старій пані Юркевич, що внесла за мене 1 000 рублів кавції, щоб мене випустили з тюрми, і вони пропали для неї? І як можна було ждати і від її сина більших жертв на партійні цілі, коли він не є аж такий багач, що для нього якась там тисяча рублів була дрібницею? Але іншого виходу не було, і ми вибралися в дорогу до Юркевичів у Женеві.

Кожен з нас мав трохи грошей, але найбільше їх мав і покривав деякі видатки на спільні потреби і отже виступав ніби в ролі «підприємця» Винниченко. Наприклад, при виїзді зі Львова він купив дещо з харчів на дорогу для нас всіх, також за свої гроші купив для всіх залізничі квитки третьої кляси до Відня. Ми з Степанківським опинилися ніби під матеріяльною опікою Винниченка і почували себе бадьоро. Але не надовго!

При всіданні до потягу на залізничому двірці у Львові був величезний стиск пасажирів. Винниченко мав дві досить великі й тяжкі валізи і, розхрістаний, тяжко промощував собі дорогу з перону до вагону, штовханий натовпом то в один, то в другий бік. Ми з Степанківським, майже не обтяжені пакунками, скорше могли дістатися до вагону, бачили в вікно, що Винниченко борюкається з своїми валізками серед натовпу, «як човен по морю, серед високих хвиль», за образним висловом дотепного Степанківського, але не могли йому помогти!

Нарешті Винниченко якось спромігся дістатися до вагону, увесь спітнілий, червоний, сердитий. А як потяг рушив, Винниченко якось здивовано й раптово вдарив долонями рук по грудях і майже за-

digitized by ukrbiblioteka.org

стогнав, проціджуючи крізь зуби: «Портфель, портфель, де портфель?» У стиску непомітно витяг портфель з грошима зручний злодій!

Великих грошей у портфелі не було, потішав Винниченко себе й нас, але без них ми не можемо доїхати до Женеви. Щастя, що залізничі квитки до Відня вже були на руках у кожного. І в нас з Степанківським було трохи своїх грошей, що давало нам можливість побути у Відні і пошукати тут за більшими грошима на дальшу дорогу.

*

Не весело їхалося нам у далекий світ. У Відні переїхали ми кінним поверховим возом з північного двірця на західній, здепонували в ґардеробі свої пакунки і пішли на місто шукати товариша Семена Вітика, українського соціял-демократа, посла до Віденського парляменту, з надією, що він нам позичить відповідну суму грошей, щоб доїхати до Женеви. Адресу Вітика дістали у портьєра парляменту.

Мешкав Вітик у першорядному готелі «Рояль» поруч з собором св. Стефана. Самого Вітика не було дома, а прийняв нас інший пан, назвавшися секретарем товариша посла! Це був Марко Бардах, здається, єдиний галицький єврей, що співпрацював з українськими соціял-демократами — тоді і пізніше.

Коли ми розповіли Бардахові нашу пригоду і вияснили, для чого потрібний нам Вітик, Бардах, сміючись, покрутив головою і рішуче запевнив, що це неможлива річ, що Вітик не має грошей і сам позичає на рахунок своїх посольських діет, що взагалі «гроші Вітика не тримаються»!

— То може б звернутися до когось іншого з українських послів у цій наглій справі? — не то до нас, не то до Бардаха промовив Винниченко.

На це Бардах з поважною міною висловився в той спосіб, що не випадає нам звертатися до клясових ворогів за порятунком, що він пошукає за товаришем Вітиком, і цю справу якось залагодимо самостійно, власними силами, батьківським тоном порадив оглянути Відень і зайти до готелю пізніше.

Послухали ми товариша Марка, потинялися по першому району Відня, похнюпивши носи, зайшли навіть до якогось дешевого ресторанчику і з'їли по франкфуртерці та запили малим пивом, не певні, чи виручить нас товариш Вітик з біди!

Повернувшися до готелю, ми вже застали Вітика у себе вдома! Він зустрів нас дуже привітливо, навіть урочисто, запевняючи, що він щасливий, що може зробити нам таку дрібну прислугу, вручаючи Винниченкові кілька банкнотів на загальну суму 100 корон! Винниченко також вітієвато подякував Вітику за цю послугу, підкреслюючи, що приймає ці гроші як позичку, яка буде незабаром повернена! Збоку стояв товариш Марко, і його самовдоволена, горда міна говорила: — «Що б ви робили, якби єврей не дістав грошей?

Переїхали ми Австрію вночі і не бачили тих гарних гірських околиць, якими проходить залізниця до Швайцарії.

*

Попереджений телеграфічно про день і час нашого приїзду до Женеви, Лев Юркевич зустрів нас на двірці і завів усіх з валізками й клунками до себе. Оскільки пригадую, помешкання Юркевичів було тісне навіть для них самих, а їх же було 6 осіб. І заповідався сьомий член родини: тоді в Женеві народився у молодих Юркевичів син Юрій. Дружиною Левка Юркевича була Марія Білякова, також визначна партійна діячка, а пізніше не менш визначний педагог. Рахувати на довший побут у Юркевичів не можна було.

Стара Юркевичка, як звичайно, була до гостей її сина дуже привітна і нічим не виявляла свого жалю, який мусіла б мати, що дехто з тих гостей забагато їй коштував! З нас трьох Юркевичі примістили в себе одного Володю Степанківського, знайшовши для нього місце на піддашші вілли. Першу ніч і я з Винниченком на тому піддашші переспав.

На другий день Винниченко винайняв у тихій, гарній околиці над рікою дві кімнати у великій віллі, одну простору на партері, гарно умебльовану, для себе і маленьку, але чистеньку на поверсі для мене, в якій ціні не пригадую, але у нас було ще стільки грошей, щоб завдаток дати. На прожиток на перших порах позичив нам Юркевич. Степанківський харчувався в Юркевичів.

Оце так влаштувалися ми на початок у Женеві. Перші дні були потрачені на оглядини міста й околиць. При цій нагоді заглянули ми й до української історичної пам'ятки в Женеві — до друкарні, яку заснував тут у 70-их роках минулого століття Михайло Драгоманов і в якій друкувалась його «Громада» й інші його твори та українські й російські публікації, заборонені в Росії. Властиво це не була друкарня, а лише складальня, звідки колонки складу перевозилися ручним візком до повної друкарні, чужої, для відтисків на друкарській машині.

Отже до оглядання в цій драгоманівській друкарні були лише старі каси з шрифтами й інші дрібні друкарські й переплетницькі прилади та склад видань Драгоманова й архів з примірниками друкованих під фірмою цієї «друкарні» речей.

Показував нам ці речі Кузьма Ляхоцький, старий складач друкарні, яка була тепер його фактичною власністю, з рештками драгоманівських видань, що в безладді містилися в темному закутку, по сусідству з складальнею. І дивно, ніхто з нас не виявив бажання щось мати з видань Драгоманова, а Кузьма напевно не відмовився б подарувати, бо ледве чи хтонебудь з нас щонебудь з творів Драгоманова читав, принаймні про себе це можу сказати, — таке було велике відчуження нашого середовища під російськими ідейними впливами

digitized by ukrbiblioteka.org

від піонера української політичної думки, від найбільшого розуму, якого видала українська нація в другій половині 19 віку, від велико заслуженого діяча на полі української культури. Без почуття сорому я не можу про це згадувати!

*

По кількох днях перебування в Женеві дійшло до першої нашої спільної з Левком Юркевичем офіційної, так би мовити, наради щодо плянованої подорожі нас трьох до Америки, про доцільність цього підприємства і спосіб його фінансування. Реферував справу Винниченко, але якось не дуже переконливо. А Юркевич заявив, що не може спричинитися до цього підприємства найменшою сумою, поперше, тому, що на це не дозволяють його матеріяльні обставини, а подруге, він сумнівається, щоб така подорож оплатилася і принесла якісь фонди на видавництво. (Пізніше, 1913-14, Юркевич фінансував місячник «Дзвін» у Києві за редакцією Д. Антоновича, а потім В. Левицького).

В результаті обміну думок подорож до Америки, як партійне підприємство для збирання грошей на партію, не була схвалена, а кожен з нас міг собі їхати куди завгодно, також в Америку, це буде його приватна справа. І кожен з нас мусів сам про себе подбати.

Гурток наш розпався. Винниченко засів писати якусь річ для друку, щоб грошей заробити, і не показувався на люди, навіть я рідко його бачив, хоч ми мешкали в одному домі; Степанківський приліпився до Юркевичів, бувши в дуже близьких дружніх стосунках з Левком Юркевичем, і я з ними обома також рідко бачився, отже лишився, можна сказати, самотнім!

Позичивши у Юркевича невелику суму на щоденні видатки скромного еміґраційного життя й поробивши заходи, щоб дістати більшу суму грошей на зліквідування свого побуту в Швайцарії і поворот до Львова, я, замість знайомства з драгоманівськими писаннями і його епохою в українському житті, що було так потрібне для кожного українського діяча, почав тратити час на знайомства з життям російської еміґрантської колонії.

*

Женева справді була тоді переповнена еміґрантами з Росії. Різні партійні і фракційні гуртки сварилися між собою, варилися у власному соку, партійні лідери виступали з рефератами, основною темою яких було питання: чия програма краща, чия тактика в революційних подіях була вірніша і чи революція вже скінчилася, чи тільки перерву зробила. Наприклад, Л. Троцький проповідував «перманентну» революцію, лідер есерів (соціялістів-революціонерів) клав натиск на терор. Ес-деки (соціял-демократи) меншовики за леґальні форми робітничого руху чіплялися (професійні союзи, кооперати-

ви і т. п.), а більшовики їх зрадниками робітничої справи за це обзивали!..

А присутність у Женеві кількох соток активних революціонерів різних партій і націй у зв'язку з масовими арештами і засланнями революційних діячів у самій Росії недвозначно говорила, що революцію приборкано.

Розгнуздана столипінська реакція розріджувала ряди всіх революційних організацій у цілій Росії і немилосердно нищила опозиційну пресу грошовими карами й конфіскатами. Про роди і розміри репресій за два роки «конституційного» життя в Росії від 17 жовтня 1905 до 17 жовтня 1907 свідчать нижчеподані цифри, оголошені пізніше в леґальній пресі, між іншим у петербузькому «Товарище», за яким вони тут подаються:

Засуджено на смерть	2 717
Покарано смертю	1 780
Засуджено на каторгу	3 873
В тому числі на вічну	605
На вічне заслання	502
До звичайної тюрми	5 751
До арештантських рот (поправна тюрма)	2 586
До дисциплінарних батальйонів	1 538
До кріпости	1 307

Засланців до Сибіру і на далеку північ Европейської Росії було на початку 1907 року 75 963

Упродовж року втекло	37 963
Нових прибуло	36 052
На початку 1908 року було	74 275

*

Діставши від свого близького земляка і приятеля Володимира Леонтовича (Левенка) потрібну суму грошей на ліквідування свого побуту в Женеві і на якийсь час життя, доки десь улаштуюся, я повернувся під кінець 1907 року до Львова. Тут пірнув з головою у місцеве українське громадське життя, інформуючи про нього українську пресу в Києві, а згодом прийняв платну відповідальну посаду в кооперативному рухові галицьких українців.

digitized by ukrbiblioteka.org

ПУБЛІКАЦІЇ

ІВАН ФРАНКО: ГЕРОЙСТВО ТВЕРДОЇ РУКИ

Давнє добре руське прислів'я каже: «На похиле дерево навіть кози скачуть». Природно, похиле дерево — галицькі русини; друга частина порівняння шкутильгає. Ні в якому разі не скачуть кози на це дерево. А дуже великі модерні герої. Однак я не хочу випереджувати справ.

Можу припускати, що події під час минулорічних галицьких сеймових виборів є відомі читачам «Ді Цайт». Не менше відомою є, мабуть, також і краківська промова прем'єр-міністра графа Бадені, в якій коротко після виборів він просто та ясно сказав, що вибори проведено цілком законно. Ця промова графа Бадені була геройством свого роду, і вона не залишилася без наслідків. Руські, чеські та німецькі часописи, в яких представлено виборчі зловживання в Галичині, були сконфісковані з гумористичним мотивуванням, що супроти категоричного твердження пана прем'єра про абсолютну правильність галицьких сеймових виборів подані в газеті факти аж ніяк не можуть бути правдивими. Суґестивна сила графа Бадені була такою могутньою, а органи влади були так твердо переконані щодо правдивости його твердження, що вони, ці органи, навіть не хотіли допустити до доказів правди на протилежні твердження газетних кореспондентів. Керуючися, мабуть, людяними мотивами, щоб бідним писакам заощадити ганебну поразку.

Однак сталося щось таке, що не так легко можна було сконфіскувати. Галицькі русини спромоглися на масовий протест. До Львова було скликане народне віче. Як можна було й сподіватися, це віче було заборонене. Замість віча, відбулися збори особисто запрошених членів, і там схвалено вислати масову делеґацію до Відня. Ця делеґація мала вручити цісареві меморандум, у якому були б детально з'ясовані виборчі зловживання з поданими іменами та прізвищами (cum nomine et cognomine) і впорядковані за відповідними категоріями.

Не хочу нічого говорити про доцільність такого заходу. Покручене дерево кидає також покручену тінь. Не хочу також оспівувати Одіссею цієї делеґації — вона до теми не належить. Але до теми належить саме відповідь, що її цісар дав депутатам цієї делеґації. «Цісар зволив, — так звучить півофіційне повідомлення, — прийняти меморандум із заввагою, що делеґація може бути впевнена, що подані там

скарги будуть досліджені і, якщо вони виявляться доведеними, будуть усунені недоліки». Дальші цісарські слова містили в собі гострі докори щодо великої кількости делеґатів і щодо занедбання церковного свята з боку духовників-учасників делеґації. Яким не було б враження, що його на членів делеґації зробили ці докори, делеґація все ж таки могла рахувати на певний наслідок своїх заходів: цісар урочисто пообіцяв докладно прослідити подані в меморандумі скарги.

З цього часу проминуло вже півроку і русини даремно чекали, як ця справа йтиме далі. Це правда, що делеґація мала свої наслідки, але наслідки дещо несподівані. Духовні особи, що брали в ній участь, були дисциплінарно переслухані їхніми церковними властями і покарані, а в деяких повітах (не в усіх!) повітові старости покарали селян на підставі якогось невідомого передпотопового «патенту» дошкульними карами у висоті 50-80 ґульденів або 10-20 днів в'язниці. «Ідіть собі до цісаря, — мав гукнути глумливо при цьому один повітовий староста, — нехай він дасть вам право». А міністерство мовчало.

І ось несподівано в перші дні липня, в огірковий сезон, коли парлямент користується своїми заслуженими феріями, прийшла відповідь міністерства на руський меморандум. Голова делеґації о. Озаркевич повинен отримати резолюцію, покищо її зміст був поданий телеграфічно краківському «Часові» і там опублікований. Ця резолюція звучить: «У виконанні переданих цісареві руською делеґацією скарг проти галицьких сеймових виборів міністерство внутрішніх справ ствердило на основі цісарського уповноваження, що докладно проведене слідство аж ніяк не виправдало висунених на адресу галицьких органів влади обвинувачень щодо навмисного, систематичного, базованого на розпорядженнях вищого начальства скорочення конституційних прав, а зокрема свободи виборів руського населення. Висунені оскарження в більшості виявилися фактично або юридично безпідставними, частково вони були недостатньо обґрунтовані, а частково були взяті до уваги під час перевірки. Оскільки тут і там мали місце порушення з боку окремих функціонерів, застосовано заходи так, що на майбутнє з кожного погляду буде ґарантований виборчий акт і буде усунений кожний привід для обвинувачень проти органів влади».

Це — геройський вчинок, обіцяний в заголовку цієї статті. Скільки геройства міститься в цьому малому документі, можна пізнати, якщо взяти до уваги наступне: аж ніяк не є дивовижним, що прем'єр-міністер граф Казімерж Бадені вважає правильними та законними вибори, які провів намісник граф Казімерж Бадені. Можна б щонайвище висловити здивування, що після своєї краківської промови граф Бадені таки дійшов до того, щоб визнати, що були «тут і там порушення з боку окремих функціонерів». Але ще дивнішою здається оборона пана міністра внутрішніх справ перед оскарженнями, яких у меморандумі навіть не було, а саме, що ці функціонери діяли «на розпорядження вищого начальства». Про такі розпорядження в ме-

digitized by ukrbiblioteka.org

морандумі не згадано ні словом, і пан міністер щонайвище дементує оскарження, яке висить у повітрі, може, тільки тому, щоб ще раз довести правду французького прислів'я: «Qui s'excuse, s'accuse».

Однак у цьому документі є справи, що йдуть, так би мовити, проти шерсти. Ось самий початок. До чого власне було уповноважене міністерство цісарем? З тексту резолюції — принаймні в редакції, опублікованій у «Часі» — можна б робити висновок, що міністерство було уповноважене цісарем тільки стилізувати твердження. Річ ясна, це — безглуздя. Цісарська відповідь ясно та виразно обіцяла провести слідство щодо поданих скарг, і після цього цісар, мабуть, уповноважив міністерство таке слідство провести. Однак загальновідомим є факт, що міністерство з цісарського уповноваження не скористалося і що взагалі не було проведене міністерське слідство щодо справ, з'ясованих у меморандумі.

Правдою є, що галицьке намісництво провело адміністративне слідство при допомозі спеціяльно делеґованих радників намісництва, щоб у трьох або чотирьох повітах звірити окремі вибори. Досі не відомо, які наслідки дало це слідство, бо стосовні вибори ще не перевірені. Якщо ж міністерство внутрішніх справ задобре скредитувало собі це слідство, то перед перевіренням стосовних виборів вирок міністерства, мовляв, оскарження є безпідставні та неоправдані є принаймні передчасним. Чи слідство, проведене політичними органами влади проти політичних органів влади, є справді те, що пообіцяв цісар і чого очікувати делеґація була в праві? А подруге, чи прослідженo також у такий карикатурний спосіб усі подані в меморандумі факти? Ці ж факти охопили майже всі східньогалицькі повіти, однак про якесь широко закроєне слідство там нічогісінько не відомо. Якщо міністерство в цій справі посилається на цісарське уповноваження, то це є — ні більше, ні менше — зловживанням цісарського імени. Для якої мети? Щоб зберегти особистий авторитет графа Казімержа Бадені, треба серед народу підорвати і знищити авторитет права та справедливости, які в Галичині сьогодні нерозривно зв'язані з особою та становищем цісаря. Це і є найновіше геройство залізної руки.

Переклад з німецької В. П. СТАХОВА

Від редакції. Стаття, написана в перші дні липня 1896, була призначена для віденського тижневика «Ді Цайт», постійним співробітником якого був Іван Франко в 1895-1907 рр. Тут він опублікував цілий ряд публіцистичних аналіз тодішнього політичного та суспільного життя Східньої Галичини.

Один з редакторів та видавців цього періодика, Гайнріх Каннер, у своєму листі до І. Франка від 7 липня 1896 писав: «Статтю ‚Геройство' справді якнайрішучіше вважаю такою, що буде конфіскована. Однак думаю, що саму справу можна б обговорити в неконфіскуваль-

: формі, і тверджу, що завжди краще обминути конфіскацію там, можна, хоч при певних умовах, як ми вже нераз це робили, не ьно лякатися небезпеки такої конфіскації». В дальшому Каннер цив обмежитися самими новими фактами і то «так сухо, як тільки кливо» і поробити до них відповідні нотатки, щоб у той спосіб ятувати зміст статті перед прокурором». Однак І. Франко на та- ї компроміс не погодився і німецька стаття залишилася в його іві, де її рукопис знаходиться у фонді 3, ч. 1613.

Вперше опубліковано її текст у книзі німецькомовних писань Іва- Франка, що її в 1963 році в Східньому Берліні видала Німецька адемія наук (див. рецензію в цьому числі).

Український переклад статті публікується тут уперше.

В Інституті літератури коштом Товариства приятелів творчости Миколи Зерова в Австралії вийшла з друку книга:

БЕЗСМЕРТНІ

Збірник спогадів про

М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару.

Книга розміром на 20,5 друкарських аркушів (344 стор. + 16 ілюстрацій на окремих вкладках крейдяного паперу), великого формату, містить статті-спогади 23 авторів, про життя і творчу діяльність трьох видатних постатей нашої літератури XX століття.

Ціна одного примірника: у США і Канаді — 4 доляри (полотняна оправа — 4,50 дол.), в Европі — 15 нім. марок (полотняна оправа — 17 нм), в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

У справі набуття книги просимо звертатися на одну з таких адрес:

T. Kropywiansky. 1098 So. Clarkson St., Denver 9, Colo., U.S.A.
M. Borys. 8 München 9, Dollmannstr. 4/III, Deutschland.
K. Kasdoba. 10 Beaconsfield St., Unley, South Australia.
„Peremoha". Av. J. M. Campos 556, San Andres, F. C. G. Mitre, Pr. Buenos Aires, Argentina.

digitized by ukrbiblioteka.org

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

НІМЕЦЬКІ ПИСАННЯ ІВАНА ФРАНКА

IVAN FRANKO. Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine. Ausgewählte deutsche Schriften des revolutionären Demokraten, 1882-1915. Unter Mitarbeit von. O. I. Bileckyj (†) und I. I. Bass herausgegeben und eingeleitet von E. Winter und P. Kirchner. (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Arbeitsstelle für Geschichte der deutsch-slawischen Wissenschaftsbeziehungen. Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas herausgegeben von E. Winter, Band XIV). Akademie-Verlag, Berlin 1963, 578 Seiten.

ІВАН ФРАНКО. Статті з історії та культури України. Вибрані німецькі писання революційного демократа, 1882-1915. При співпраці О. І. Білецького (†) та І. І. Баса упорядкували і пояснили Е. Вінтер та П. Кірхнер. (Німецька академія наук у Берліні. Кабінет історії німецько-слов'янських наукових взаємин. Джерела і студії до історії Східньої Европи, том XIV. Редаґує Е. Вінтер). Видавництво академії, (Східній) Берлін 1963, 578 стор.

З 1956 року, коли відзначався подвійний ювілей Івана Франка, помітно розвинулася література про нього. З того часу посилено ведеться дискусія про цього найбагатостороннішого з-поміж усіх слов'янських авторів, який чи не найбільше з-поміж них писав багатьма мовами. Ця дискусія ведеться також поза межами його батьківщини. Це тим більше треба вітати, бо він сам ще не займає того місця в історії культури слов'ян, на яке він безперечно заслуговує. Незалежно від цього Франко викликає також інтерес у славістів та істориків неслов'янських народів.

Очевидно, ще пройдуть довгі роки, поки повне видання всіх його творів як мислителя, поета, письменника, науковця, публіциста та перекладача і всього його листування остаточно дозволить зробити справедливу оцінку справді енциклопедичного розуму Франка, і то оцінити, так би мовити, з першої руки та розглянути цілком критично. Двадцятьтомове ювілейне видання його творів, що появилося в Києві в 1950-1956 рр., ще не дає змоги докладно дослідити його багатогранну творчість, бо очевидно це видання являє собою цілеспрямовану вибірку. Тільки в грубих обрисах воно з'ясовує культурну діяльність Франка поза його батьківщиною і його тісне пов'я-

зання з европейською культурою. Досить погано стоїть там справа з широкою кореспонденцією Франка. Відношення між уже опублікованими листами і тими, що збереглися, а зокрема його власними, становить, мабуть, не цілих 50 відсотків. З обох повних складників (тобто його творів і листів) ще може виявитися не один деталь у Франковій біографії. Дальшою метою є нарешті його повна бібліографія. Як відомо, письмова спадщина І. Франка становить понад 5 тисяч назв. Було б значним досягненням, якби можна мати вгляд у цю т. зв. первинну літературу, зібрану нарешті десь вповні і впорядковану.

Однак перегортаючи працю І. Бойка «Іван Франко. Бібліографічний покажчик» (Видання друге, перероблене і доповнене, Київ, 1956), що є найновішою публікацією з цієї ділянки, можна тільки розчаруватися своєрідним уявленням автора про суть бібліографії. Замість покористуватися двома томиками В. Дорошенка п. н. «Матеріяли до бібліографії творів Івана Франка» (Спис творів Івана Франка, Львів 1918), довести цю бібліографію до найновішого стану і надрукувати її як першу частину, автор пішов досить крутими власними шляхами. Його праця прямо-таки кишить незвичайним розставленням матеріялу і продуманою недостатністю. Все ж при допомозі обох бібліографій можна широко зорієнтуватися щодо творів Франка. В порівнянні з цим література про Франка, яку треба б, на мою думку, рішуче відмежувати від його власної творчости, знаходиться там у справді хаотичному стані. Книжка І. Бойка також з цього погляду є явно однобічна. Однак у бібліографії, видаваній з 1956 року Празькою слов'янською бібліографією (Bibliografie Slovanské knihovny), можна постійно знайти систематично впорядковані нові та давніші франкіяна. І так уже в першому річнику подано 513 писань Франка, які знаходяться в посіданні всіх празьких бібліотек, у тому числі більша кількість невідомих перекладів його поезій та статтей південнослов'янськими мовами. Як уже видно з цих коротких натяків, франкознавство має перед собою ще великі та вдячні можливості. Як у подібних ситуаціях спеціялізація щодо окремих складових частин Франкової творчости, які досі менше бралися до уваги, може дещо заокруглити дотеперішні досліди.

Важливу ролю грає при цьому діяльність Франка як духового понтіфекса в правдивому значенні цього слова. Як ніхто інший, він, з одного боку, інформував передусім народи Придунайської монархії та царської імперії про українську культуру та галицькі відносини, а, з другого, знайомив український народ із світовою літературою і духовими течіями своєї доби. Труднощі, на які він при цьому натрапляв серед власних земляків, а ще більше в очах польських, російських та австрійських органів влади, і то передусім з огляду на власні політичні переконання, ці труднощі достатньо і цілком слушно виправдують його почесне ім'я «Великого каменяра». Саме той чинник його творчости, що сприяв культурним зв'язкам, — зокрема

digitized by ukrbiblioteka.org

з огляду на уточнені наміри, які Франко з цим пов'язував, — має досьогодні величезне значення для наукових дослідів; крім цього, він джерельно ще замало з'ясований.

У зв'язку з цим на увагу заслуговують два збірники матеріялів, і то як з огляду на свої нові методи у франкознавстві, так і з огляду на свій багатий зміст. На першому місці треба назвати працю «Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками» (упорядкували М. Мольнар та М. Мундяк; Словацьке видавництво художньої літератури, Братислава 1957). На цей том складаються: 1) переклади Франка з чеської та словацької літератур; 2) його статті про ці обидва народи в різних українських та польських журналах; 3) у журналах чеських; 4) його листи до чеських науковців, письменників тощо; 5) статті про Франка, включно з некрологами та спогадами в чеській та словацькій пресі.

Подібний перекрій з мовної точки зору подає також далеко обширніший том (578 сторінок великого формату) німецьких писань Івана Франка, який рецензується на цьому місці.

Ідеться при цьому про перше зібрання творів із широко розкинутих джерел, «наскільки вони викликають ще сьогодні непоменшене зацікавлення, зокрема в німецькомовних країнах». Цей том постав, як можна довідатися із вступного слова, в наслідок багаторічної співпраці з О. І. Білецьким та І. І. Басом з Інституту літератури ім. Шевченка Академії наук УРСР. Вони обидва також заготовили потрібні мікрофільми з Франкової спадщини. Цю публікацію можна оцінити тільки як зразкову і з погляду самого видання, і з погляду коментарів. Це — дуже помітне досягнення. Передусім не вільно залишати поза увагою клопітливу філологічну дрібну працю упорядників. Все ж таки цілком слушно цей том окреслюється тільки «як початок дальших інтенсивних досліджень тут з'ясованих багатогранних взаємин Франка з тодішнім культурним та суспільним життям Відня і деяких інших центрів Німеччини».

Зміст книги — 100 праць Франка і 146 листів до нього — поділений на сім розділів. Насамперед треба згадати дуже повчальний вступ в життя і творчість Франка (стор. 1-30). Далі слідують його автобіографічні писання (стор. 34-71), з яких зокрема повчальними для Франкової біографії є його спогад п. н. «Мої єврейські знайомі» (досі відомий тільки з українського перекладу в «Ділі», Львів 1934, стор. 117) і його відповідь «Моя габілітація». На третьому місці стоїть дев'ять статтей з історії літератури (стор. 75-143), в тому числі чотири огляди українсько-руського письменства за 1899-1904 роки і дві статті про «Заповіт» та значення Шевченка. Згадати треба також статтю «Шекспір у русинів». Однак важко зрозуміти, чому поза увагою залишений весь „furor antifranconicus" з 1897 року. Маємо на думці статтю «Адам Міцкевіч — поет зради», яка появилася у віденському тижневику «Ді Цайт» (ч. 136 від 8 травня 1897) і мала для Франка такі болючі наслідки, як також і обидва

його виправдання «Мої фальсифікати» та «Польська полеміка», що були відповіддю на польську, російську, українську та німецьку пресову кампанію проти нього і знаходяться в його спадщині як неопубліковані рукописи (див. стор. 41, примітка 6). На всю цю аферу вказує тільки лист ч. 42.

Всі статті Франка з історії літератури мають дуже високий науковий рівень і навіть сьогодні їх не можна вважати застарілими.

В четвертому розділі вміщені літературно-мистецькі твори (стор. 147-273) — переклади, зроблені Франком з української народної словесности та деяких творів Шевченка, як також його власні поезії. За малими винятками тут ідеться зокрема про вибір епічної та ліричної поезії — всього майже 60 назв. Німецькому читачеві впаде в очі передусім його чудове знання німецької мови, яке давало йому можливість не тільки перекладати з рідної мови, але також самому писати свої поезії цією мовою. В обох випадках результати подивугідні. Зокрема його переклади є ще сьогодні — в протилежності до деяких інших спроб німецьких перекладачів — дуже читабельні, а, крім цього, ці переклади дають докладне уявлення про формальну структуру оригіналу. 22 переклади з Шевченка мають особливе значення в ювілейному році цього поета. В німецьких же поезіях та оповіданнях Франка досить виразно пізнати, що вони належать XIX століттю. Але треба вирізнити деякі блискучі щодо розповіді і форми пасажі з гірких, оскаржувальних оповідань про галицьке життя. А втім не вільно забувати, що деякі нерівності та недоліки треба занести на рахунок поспіху в праці Франка. Коли ж він мав досить вільного часу, щоб могти спокійно працювати?

П'ятий розділ присвячений статтям з ділянки суспільної критики (стор. 277-439). Немає сумніву, що ці 29 текстів були подумані як основне ядро цілої книги і тому вони займають її найпросторішу частину. Надруковані тут статті взяті майже виключно з віденського тижневика «Ді Цайт». Стосунок Франка до цього органу «австрійських соціяльних реформістів буржуазного характеру» можна тепер досить докладно насвітлити на підставі поданого листування. «Якраз ставлення австромарксистських соціял-демократів до національного питання було для Франка, мабуть, вирішальною причиною, щоб саме в „Ді Цайт" опубліковувати переважну більшість своїх статтей з ділянки суспільної критики» (стор. 13). Його співпраця тривала з 1892 по 1907 рік і вона не була цілком вільна від тертя. Деталі про це можна прочитати у введенні (стор. 12-19).

Публіцистичні статті Франка присвячені таким питанням: еміґрація галицьких селян за океан, селянський рух у Галичині, паперові гроші пана Тишковського, галицькі сеймові вибори в 1896 року, єзуїтизм у єврейському питанні, «Геройство залізної руки» (стаття про скорумпованість австрійського режиму належить до неопублікованої спадщини Франка — див. її переклад у цьому числі журнала), еміґраційні аґенти в Галичині, поляки і русини, методи офі-

digitized by ukrbiblioteka.org

ційної статистики, чесько-польські стосунки (стаття п. н. «Слов'янські брати» насвітлює будні панславізму), тріюмф австрійської ідеї в Галичині, найновіші виборчі комедії з 1898 року, тортури в Галичині, подвиги пана Бобржинського, останні галицькі сеймові вибори з 1901 року, польська національність на двох фронтах, львівські заворушення, селянські страйки в Східній Галичині, події у Львівському університеті 1903 року, безпорядки в економіці Росії за Плеве та Вітте.

Інші періодики — впродовж свого життя Франко співпрацював з понад 20 австрійськими та німецькими пресовими органами — тільки деякою мірою взяті до уваги в рецензованій книзі. В наслідок цього поданий матеріял є дуже неповний. Не думаємо, щоб тільки цей матеріял викликав сьогодні окреме зацікавлення, хоч він є надзвичайно запальний.

В шостому розділі опубліковані листи до Франка (стор. 448-525). Цей матеріял з його спадщини досі був зовсім невідомий, а він містить у собі деталі для доповнення чи виправлення біографії Франка. І знову маємо справу тільки з добіркою листів. Ця добірка «виникає в наслідок тематичного обмеження статтей, опублікованих у даному томі; видано тільки ті листи, що тісно пов'язані із змістом окремих праць» (стор. 443). Відправниками листів є майже без винятку редактори віденських газет, у яких співпрацював Франко. Тільки три листи походять з Мюнхену (від редакції «Мюнхенер Альґемайне Цайтунґ»)*); два — з Фрайбурґу в Брайсґав (Книжкове видавництво ім. Гердера) і один з Берліну (від д-ра Адольфа Бравна). Як особливих кореспондентів Франка називаємо на цьому місці такі особи, як от Фелікс Зальтен (листи чч. 109, 114, 115, 119), Мартін Бубер (чч. 103, 105, 112), та Германн Бар (ч. 43).

Нарешті, сьомий розділ складається з коментарів (стор. 526-564). Своєю докладністю вони являють собою значний поступ у франкознавстві і мають величезне значення для дальших дослідів Франкової творчости. Також бібліографи мусітимуть взяти до уваги ці коментарі. Для повноти образу ще треба згадати також список осіб та місцевостей.

Наукових праць Франка — славістичних, етнографічно-фолкльористичних і з ділянки історії релігії — цілковито не узгляднено в рецензованому томі. За ними далі треба буде шукати в таких журналах, як „Archiv für slavische Philologie", „Zeitschrift für österreichische Volkskunde", „Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft". При цьому також слід підкреслити, що «цілий ряд вартісних статтей та нотаток» з його спадщини досі не опубліковано навіть в українському перекладі.

Проте з тематичного, літературного та ідеологічного погляду зміст рецензованого тому є таким багатющим, що в рецензійній інформації для українського кола читачів важко охопити його в усіх деталях.

*) Рецензент сподівається подати в недалекому майбутньому більшу кількість листів Франка, що знаходяться в мюнхенських архівах.

Треба таки сказати, що німецькомовні писання займають «дуже поважне місце» в життєвій творчості Івана Франка. «Вони постійно доводять, якими рязюче тісними були пов'язання Франка з німецькою культурою і наукою» (стор. 30). А далі, поданий матеріял з'ясовує керівну ролю Франка в історії німецько-українських культурних взаємин, і то з'ясовує її без будь-яких обмежень. Тому на кожному, хто цікавиться цією темою, лежить твердий обов'язок ґрунтовно познайомитися з цими текстами. Вони насамперед придатні до того, щоб виправити деякі свідомі чи несвідомі неправильності в оцінці духових взаємин між обома народами, зокрема якщо мова йде про народ німецький. Передусім конечним є відмежуватися від націоналістичного верхоглядства і «культуртреґерства».

Це є також і метою упорядників тому. Вони стверджують: «Це починання безперечно приведе до того, щоб наново зформувати німецько-українські стосунки, так жахливо обтяжені в недавньому минулому. На такій потрібній новій та солідній базі можна буде спорудити будову спільного соціялістичного майбутнього, що пов'язуватиме народи в дусі Івана Франка. Саме німецькомовна творчість Івана Франка сприяє, мабуть, чи не найкраще, щоб протистояти тенденціям, які знову намагаються починати там, де тотальний крах був єдино конечним наслідком» (стор. XV).

Не вільно ображатися, якщо на підставі цієї цитати ми висловимо побоювання, що й тут ідеться не так тільки про виправлення, як радше про чергове натягання понять. Упорядники чомусь надто голосно підкреслюють демократичне, соціялістичне та революційне у Франка. Не зважаючи на це, їм таки вдається скріпити свої тези — принаймні в принципі — при допомозі надрукованого ними матеріялу. Але можна не зважати на деякі перебільшення в інтерпретації. Постає важливе питання, чи вже самою добіркою матеріялу не унапрямлено дещо духового обличчя Франка. Отож існує цілий ряд газетних статтей, де Франко не встановляє себе принципово, а неодмінно «віддає кесарю кесареве» — навіть якщо взяти до уваги редакційні зм'якшення, пороблені без його відома. Не вільно ж забувати, що він мусів жити з «журналізму». Упорядники, до речі, самі говорять про свідому добірку (стор. VI). Не взятий до уваги матеріял є, на нашу думку, такий багатющий, що він виповнив би принаймні ще один такий том. Тому ми цілком погоджуємося з раніше цитованим реченням, що рецензований том являє собою лише початок і що тільки тоді можна буде остаточно з'ясувати ролю Франка в в історії німецько-українських взаємин, коли буде опублікована вся його німецькомовна творчість. Це стосується також загальної ревізії духово-культурних взаємин між обома народами, не зважаючи на численні деталі, яким можна дати оцінку вже сьогодні.

Німецькомовні писання Франка (виразно підкреслюємо, що йдеться тільки про опубліковані тексти) являють собою великий фраґмент боротьби державно поділеного українського народу за своє націо-

digitized by ukrbiblioteka.org

нальне та соціяльне визволення. При цьому Великому Каменяреві аж ніяк не йшлося про ролю суверенного речника страждань свого народу. Він атакував цілком конкретно справи, атакувати які він вважав своїм моральним обов'язком. «У своєму зображенні галицьких відносин другої половини XIX і початку XX століть йому йшлося радше про те, щоб звільнити і зробити приступним для дальшого розвитку все те у світі емоцій, почуттів та уявлень галицьких селян, як також і в їхніх зовнішніх навиках, потребах та зацікавленнях, в їхніх здібностях, характері і темпераменті, — все те, що впродовж десятиліть було затіснюване, спотворюване і від дальшого розгорнення відсовуване власними таки можновладцями» (стор. 2). Українська проблематика, бачена з точки зору селянина (а 80% галицького населення жило на селі), творить основну суть Франкової боротьби. Він прагне привернути увагу слов'янських та неслов'янських народів австро-угорської монархії до долі селян; також для селян призначені його переклади з культурних надбань інших народів. Це — величава освітня спроба, побудована на европейському взаємовпливі. Тут, може, треба шукати ключа для оцінки як всієї його політичної настанови, так і його пропаґандистської діяльности. Саме навколо такого наміру розгортається широке поле його публіцистики немов концентричні хвилі.

Безпосередні взаємовпливи між суспільно-політичним і мистецько-науковим життям, до того ще посилені як надзвичайною обізнаністю Франка з такими взаємопов'язаннями, так і його невтомними зусиллями, привели без сумніву до того, що йому таки вдалося розгорнути цілість українського питання з «селянського» пункту бачення. Франко переконаний, що в заплутаних відносинах у Галичині і в розвитку внутрішньої ситуації в царській імперії можна знайти розв'язку: він вірить у революційні сили свого народу по цей і по той бік кордону і надіється на бурхливу весну, коли скреснуть льоди абсолютизму та деспотії і серед жахливих катастроф народні сили знайдуть нові шляхи та форми для свого вияву. Так висловився Франко в «Літературно-науковому вістнику», ч. 30 (Львів 1905, том II, стор. 31). При цьому йому не так ідеться про радикальне знищення існуючого ладу, як радше про спілку самостійних слов'янських народів згідно з уявленнями деяких соціял-демократичних груп у слов'янських країнах австро-угорської монархії. З цієї надії випливає також Франкове ставлення до протиселянських та протинародних сил того часу. Подібно до чеського радикала Карла Гавлічка-Боровського (1821-1856), протиавстрійські сатири якого він помистецьки переклав, Франко не хоче бути «вірним та прямодушним», «чорно-жовтим» чи тісно пов'язаним «з пануючою в Австрії династією» і «всевідданим їй аж до смерти на полі бою».

«Вірна засаді „розділюй і володій" Габсбурзька монархія в більшості підтримувала в Галичині привілеї польської буржуазно-поміщицької панівної верстви і одночасно дуже часто обмежувала права

українського населення» (стор. 7). Але також з особистих мотивів Франко не мав жадних причин любити Габсбурґів. В його критичних газетних статтях чітко з'ясовуються політичні відносини та суспільні порядки в Галичині, на Буковині та Закарпатті. Ці статті викривають багато неґативів, бо Франко чесно прагнув змалювати тільки правду. Також руйнується казка про ніби таке зразкове трактування слов'янських народів в австро-угорській монархії.

В порівнянні з цим тільки із здивуванням можна читати у К. Півеца (K. Pivec: „Die geschichtliche Funktion des alten Oesterreich in Europa", Wien 1957, S. 15), що, мовляв, цісарсько-королівська держава «продемонструвала... Европі принцип співдружности народів у добробуті та мирі». Подібно стоїть справа із твердженням Г. Ганча (H. Hantsch: „Die Geschichte Oesterreichs", 2. Auflage, Band 2, Graz-Wien-Köln 1953, S. 465), який говорить про графа Бадені як про «чудового, сумлінного, вірного обов'язкам та справедливого урядника адміністрації» і як про «відвертий, чесний та серйозний характер», якому «тільки бракувало гнучкости, так потрібної кожному австрійському державному мужеві». А просто комічно звучить кінець-кінцем констатація Г. Ґшоя (H. Gsteu: „Geschichte Oesterreichs", Innsbruck-Wien 1947. S. 420), який скромно заявляє, що «деякі краї в Австрії ще були дуже недозрілі для демократичної держави», бо (!) в 1896 році під час виборчої кампанії в Галичині можна було нарахувати 8 убитих, 29 поранених і 800 арештованих осіб. Який дивний хід думок історика! До речі, також Франц-Йосиф І упродовж усього свого життя не робив нічого іншого, як те, щоб «свої» народи навчити... демократії! Франко ж подає нам цілком іншу картину. Як Габсбурґів, він відкидав також і польський шовінізм та клерикалізм і поборював «староавстрійське» явище — австрославізм суспільних панівних верств та високої бюрократії як у польському, так і в українському середовищах. Для нього огидною була також співпраця т. зв. національної шляхти і сповидно демократичної опозиції з-поміж рядів власного народу з австрійським урядом. Окремо треба підкреслити, що Франко відкидав будь-який антисемітизм.

Його гостре опозиційне ставлення до наявних тоді відносин у Галичині помітне також у тематиці надрукованих у томі його мистецьких творів німецькою мовою.

Весь зміст рецензованої книги підтверджує, що для панівних кіл у Галичині Франко був надзвичайно невигідною людиною. Все те, що він записав на їхній рахунок, не можна стерти одним помахом руки.

Можна тільки сподіватися, що після цієї цікавої, багатозмістовної та похвальної добірки Франкових німецькомовних писань також і поляки в короткому часі спроможуться на подібне видання його польськомовних творів та статтей, чим вони збагатили б франкознавство з свого боку.

Йозеф ГАН

digitized by ukrbiblioteka.org

Варте найпильнішої уваги

Безсмертні. Збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару. Редакція текстів та примітки М. Ореста. Інститут Літератури ім. Михайла Ореста, Мюнхен, 1963. Стор. 334+VII.

Після смерти Михайла Ореста залишилося кілька праць, що він їх, редаґуючи, довів до того або того щабля готовости до друку. Рецензована праця — редакційно найвикінченіша, що й зумовило її незабарне посмертне видання, при випускові у світ якого видавці не потребували нічого допрацьовувати.

Зібраний у книзі матеріял — величезний аж до неозорости. Орест не пропустив ані одного живого свідка, від якого він міг видобути бодай один деталь, стосовний до теми. З зіставленого майбутні біографи зможуть реставрувати цілі періоди життя трьох видатних літераторів, реставрувати їхні дії та думки інколи з точністю до дня й години.

І це перший факт, із-за якого книга заслуговує на наполегливе рекомендування її усякому можливому читачеві, фаховому й нефаховому.

Є й другий факт, що спонукає бажати того самого, т. т. розповсюдження книги. Спонукає бажати не менш сильно, — а, можливо, й ще сильніше, — тому, що цей другий факт різко неґативний.

Маю на увазі суцільну, безперервну мізерію літературного вислову. Десятки авторів, серед них автори з авторитетними йменнями, — і ні однієї речі, що її б можна отак як є перекласти, щоб зазвучала деінде поза тим, що в нас зветься літературою, літературним середовищем, що в нас, як у інших народів, мало б бути літературним побутом.

Чи винен того небіжчик як редактор?

У листі до Олекси Ізарського з самого кінця 1954 р. (пор. «Сучасність», ч. 4, квітень 1964, ст. 72) Орест про свою літературно-редакторську працю свідчить так, що це дає повне уявлення про її засади. Йому доводилось, як він пише, «без кінця правити чужі тексти, дбаючи про охайний виклад, порядніщу лексику і правильну пунктуацію...»

Звичайно, редаґувавши літературно чийсь рукопис, можна сягати й куди болючіше в його надра. Коли, наприклад, роблю це я, то — якщо бачу, що дискутувати з автором зайво, — виправляю не тільки коми, а й усю структуру речі з тим, щоб вона набула потрібного мені стилю й тону. Протести з боку авторів я відводжу простим покладанням на якийнебудь майбутній кваліфікований страшний суд.

Але мій випадок — ексцес. Мені потрібно, щоб «На горі» оперувало фактами не гарної, поправної, милозвучної і всякої такої іншої української мови, а такими мовними фактами, які силували б людей — так читачів, як і авторів, — страждати від власної мовомисленної недосконалости і ціною таких страждань купувати кожен клаптик досконалости. Орест цього не потребував. У своєму поетичному неоклясицизмі (т. т. у тому, що він вважав за неоклясицизм) він був досконалий остільки, що не мав потреби вивірювати себе на реальний час і простір. Його прозові виклади були також по-своєму бездоганні. А щодо праці інших, потрібних йому людей, то від неї він чекав самих фактів. Одержавши їх, він і справді дбав тільки про те, щоб у друкованому вигляді виклад їх не лежав під рівнем «охайности».

Органічно неспроможний мислити одночасно у кількох плянах слова, Орест — волею долі і також власною волею — удосконалив до меж можливого цю свою однопляновість. Органічно неспроможний передати власну стилістичну досконалість іншим (це бо неймовірно важко й для людей з гострішим ніж в Ореста, талантом), він обмежувався на тому, що надавав їхнім писанням «по-

ряднішої лексики». Так що до покійного редактора збірника жодних претенсій.

Чого я, власне, від книги хочу? Хочу насамперед навести кілька цитат.

Портрет Зерова у Марії Лещинської (ст. 29): «Як сьогодні, бачу його симпатичне, надхненне обличчя і його очі — глибокі, проникливі, розумні.»

Портрет Зерова у виконанні Галини Завадович (ст. 56): «Це був мужчина середнього віку, не худий і не гладкий. Мав високе чоло, короткий ніс; губи в нього були повні, особливо нижня. Лице його не було вродливе, але воно вабило, викликало симпатію. Особливо притягала його усмішка.»

Портрет Зерова словесними засобами С. К-рова (ст. 69): «Змальовуючи Миколу Зерова як людину, варто підкреслити його особливо чарівну рису: незвичайну простоту, сполучену з шляхетністю . . . »

К. Михайлюк, про той самий об'єкт (ст. 72): «Від його постаті віяло певністю, все його єство випромінювало якусь притягальну силу.»

Оскільки так пишуть не тільки появлені у збірнику автори, а — за абсолютно рахованими винятками — пише так усе наше плем'я, я, для тих, які побажають зрозуміти, чому так писати не можна, спробую побудувати пояснення дедалі проясняючими прикладами.

Перше (властиво, нулеве, настільки воно елементарне) правило: коли ти хочеш дати уявлення про людину симпатичну, шляхетну, притягальну, ти не повинен ані разу вжити слів «симпатичний», «шляхетний», «притягальний». Друге правило, саме — що ти повинен, може бути виконане в основному двома способами. Один з них простіший, другий складніший.

Простіший спосіб полягає ось у чому. Автор подає змальовувану постать у певного роду динамічному викладі, подає її в русі. При тому він докладає всіх зусиль, щоб головний епітет до цієї постаті, який сидить у нього в голові, вимовив не сам він, а вимовив читач — логічним наслідком вчування в те, що перед ним розгортається. Ясна річ, що в такому випадкові найвигідніше виходити не з фронтального змалювання, а з контрастового.

У цьому напрямі пробує сил Олександер Оглоблин у нарисі про Зерова та Филиповича. Поки він тримається правила, виходить майже добре (ст. 226): «Перше враження, як це часто буває при зустрічі з людьми такого формату, як Зеров, було не дуже добре. І зовнішність Миколи Костьовича, зокрема його трохи шепелявий голос та зіпсуті зуби, і ще більше його звичка багато і швидко говорити, і досить відчутне почуття своєї інтелектуальної вищости, якого він не міг приховати, мимоволі дратувати нового співбесідника, що змушений був тільки слухати й слухати Зерова. (. . .) В кожнім разі, Зерова треба було *вміти* слухати й, звичайно, треба було до нього звикнути. Тоді забувалося і його трохи курйозний одяг — це вічне „професорське" пальто й завжди пожмаканий капелюх, і його зуби, і нестримний потік його слів.»

Якщо абстрагуватися від «трохи шепелявого голосу», т. т. речі фізично неможливої, то в цій стартовій зарисовці можна зазнати справді пластичного переживання образу. Але що з того! Засіб касує сам себе, бо негайно ж по тому слідує те саме, знайоме від усіх інших авторів: «Тоді співбесідник ставав уважним слухачем, який був зачарований його милою й щирою посмішкою й захоплений його глибокою й яскравою думкою» (ст. ст. 226–227).

Ані на одній із триста тридцятьох чотирьох сторінок книги* не знайдеться такого послідовного розгорту матеріялу, як це, приміром, слідно в Олекси Ізарського, рідкісного

* Число сторінок у даному разі подаю епічно. В їхній зміст входять мемуари Віктора Петрова, і тут містяться речі справжні. Але мемуари писані не для збірника, у збірнику вони — дисонанс передруку. Про них ще далі у викладі.

digitized by ukrbiblioteka.org

в нас майстра цих речей, у зображенні Володимира Державина («Сучасність», ч. 3, березень 1964, ст. 49): «В цей же час до кімнати зайшов і довго, наче навпомацки, роздягався вже знайомий мені від січня проф. В. Державин: непоказна і вже літня людина в тяжких окулярах перед тяжкою кариною короткозорих очей. Почався не то сніданок, не то обід. Проф. В. Державин (...) стояв перед товариством без піджака, — в грубих дешівських штанях ледве не під руки, і тяг з бляшанки на папірець варений горох, грудочку за грудочкою.»

А це ж іще, як сказано, тільки простіший спосіб. Складніший полягає у тому, що фокус збирають одноразово, в його, я б сказав, міфологічній скороченості. Приклади?

Покійний доктор Остап Грицай критикував твори живих авторів звичайно таким робом. Він спершу коротко розглядав критиковану річ, потім звертався до історії літератури по зразки для порівняння, а тоді вже, не знайшовши в автора нічого спільного з зразками, виносив відповідний присуд. До зразків належало все, що тільки тримала його феноменальна пам'ять, починаючи від Волтера Скотта й Дюма-батька і кінчаючи шереґою австрійських письменників, не знаних — з ґарантією! — самим австрійцям. Це, самозрозуміло, не метод. Але для даного випадку я таки хочу з нього скористатись. Я хочу з екземплярною метою процитувати з Шкловського.

Для нас, нечисленних у Західньому світі українців російської культури (наголошую: культури, а не утилітарного знання російської мови), тобто для людей, які своє українство особливо гостро усвідомили саме через те, що спромоглися не побоятись увійти відразу в два суверенно-відмінні типи мовомислення, — для нас, ясна річ, не тільки виключена будь-яка ворожість до цього чужородного, що допомогло нам спізнати своє вроджене, а й, навпаки, зберігся на все життя пієтет до котрогось живого носія цієї культури, який особливо вплинув на наше власне літературно-культурне ставлення. Так, Барка зберіг у своїй творчій біографії образ Дживелеґова, історика італійського Ренесансу. Для Ігоря Качуровського за метра його літературознавчого світогляду править Борис Ісакович Ярхо. Для мене такою літературною людиною є Віктор Шкловський.

Серед численних тем його книги «Сантиментальна подорож» перебуває тема, ідентична з темою нашого збірника: зображення літераторів у житті й у творчості. Наводжу кілька характеристик (перекладаю за берлінським виданням 1923 р.).

Владислав Ходасевич: «У нього шляхетський герб, спільний з гербом Міцкевича, і обличчя обтягнуто шкірою, і муравлиний спирт замість крови. (...) Коли він пише, його носить сухим та гірким смерчем. У крові його мікроби жити не можуть. Дохнуть.»

Осип Мандельштам: «Він пише вірші на людях. Читає рядок за рядком днями. Вірші народжуються важкими. Кожен рядок окремо. І здається усе це сливе жартом, так навантажено все власними йменнями та слов'янізмами. Так, наче писав Козьма Прутков. (...) Людина він у розмові надзвичайно розумна. Небіжчик Хлебніков назвав його „Мармурова муха". (...) Мандельштам гістерично любив солодке. Живши у вельми важких умовах, без чобіт, у холоді, він примудрявся залишатись випещеним.»

Ґумільов: «Внизу ходив, не гнучись у попереку, Миколай Степанович Ґумільов. У цієї людини була воля, він гіпнотизував себе. Навколо нього водилася молодь. (...) Він забороняв своїм учням писати про весну, казавши, що нема такої пори року. (...) Ґумільов організовував віршотворців. Він робив з поганих поетів непоганих. У нього був патос майстерности і впевненість у собі майстра. Чужі вірші він розумів добре, навіть якщо вони далеко виходили з його орбіти.»

Такі й подібні речі я цитував уже багато разів, у своїх розвідках і усно, в розмовах, цитував, нама-

гаючись аналітично показати, в чому їхня літературна вартість. Я багато разів переконувався, що вони просто поза межею сприймання в наших не тільки читацьких середовищах, а й у середовищах нібито літературних. Тим не менш я прошу бодай на час читання цієї рецензії гіпотетично прийняти, що ці зразки інакшого роду, ніж зразки з «Безсмертних». Поготів, що я наведу зараз ще один зразок український.

Він з того, що у примітці я назвав був дисонансовим у цьому виданні: портрет Зерова, зроблений Віктором Петровим (Домонтовичем). Цей портрет у мене ще перед цитуванням свербить язик назвати шедевром, але я утримуюсь і вдаюся спершу до демонстрування його побудови. Перший його удар — отой одноразовий фокус (ст. 260): «Тут, у цій стилізованій кімнаті, що після сутужної безпаливної зими ще зберігала незігріту весняним сонцем свіжість холодка, в кімнаті, швидше темнуватій, ніж ясній, богував Зеров. Він був тут жовтаво-блідий буддійський бог, якому в спокійній величі було підвладне все. Світло з вікна падало на нього і його стіл.»

Щойно по тому починаються рухомі кадри (тс): «Зеров підводився, сяючи приязною посмішкою беззубого рота. Тиснучи вам руку, він нахилявся корпусом у бік простягненої правиці. Власне це було так: рука від плеча до ліктя притиснена до корпусу, корпус зігнено й нахилено вперед, і руку від ліктя, під гострим кутом, поземо, обернено назустріч відвідувачеві. Сила потиску, ступінь зігнутости корпусу відповідали мірі урочистости привітання.

«Був одначе ще інший жест особливо приязного привіту, жест підкресленої дружности, яка не потребує офіційного уточнення потиском. При зігненій в лікті руці, відхилена широко й одверто долоня — своєрідний рух щирого визнання і доброзичливої відданости. Жест завжди гармоніював з посмішкою. Бо могло бути вітання без посмішки. Потиск руки міг бути побіжним, долоня в'ялою, байдужою, без м'язів, зір відсутній, обличчя скуте.»

І, нарешті, опрацювання деталів (ст. 261): «Довершености Зеров прагнув в усьому: в роботі над віршем, в застругуванні олівця, правленні коректи, заварюванні чаю, при виборі каракуля для коміра пальта або примірюванні у кравця костюму. Однак він і найменше не був педантом чи формалістом; джерелом ревности було любовно пристрасне ставлення до всього довкола. Зеров розкривав себе в ентузіязмі.»

У цьому розгорненому прикладі з Петрова я, серед іншого, прошу звернути увагу на те, що у контексті вжито двічі епітет «приязний», — вжито, отже, вираз ляйтмотиву, синонімічний до зганеного мною перед тим «симпатичний» і тотожний, нібито, з ним фронтальністю позиції. Утючнюю своє попереднє твердження. Вираз ані однозначний, ані аналогічний позицією. Він тут не фронтальний тому, що фронтальним буває вираз тільки при занедбанні контексту. Або, інакшими словами, фронтальність, позалітературність, позамистецькість слова приходить на місце слова творчого тоді, коли слово не переживають щоразу в новому контексті, коли заспокоюються на шабльоні, коли певна група слів, завдяки повторюванню, не сприймається більше як відчувана форма.

І якщо правило невживання дослівного епітету названо в мене вище «нулевим», то правило про слово як контекст було б щойно правилом число один. Але це потребує пояснення на дальших ілюстраціях.

Коли я вже для праці над цією рецензією витяг із свого машинописного архіву виписки з книги Шкловського, то ось, поки вони ще лежать тут на столі, нехай буде дозволено навести з них цитати про те, що таке мистецтво слова взагалі. Шкловський, разом з Борисом Ейхенбаумом і Юрієм Тиняновим, був засновником так званої формальної школи літературознавства. Після довгих десятиріч, коли у цій ділянці панував хаос, спричинений

digitized by ukrbiblioteka.org

зіткненням клясицистичних та романтичних, а потім соціологічних теорій літератури, школа поставила ґрунтовні тези знову на свої місця.

Свою школу Шкловський характеризує так: «В основі формальний метод простий. Поворот до майстерности. Найзнаменніше в ньому те, що він не заперечує ідейного змісту мистецтва, але вважає так званий зміст одним з явищ форми. (...) Мистецтво в основі іронічне й руйнацьке. Воно оживлює світ. Завдання його — утворення нерівенств. Воно утворює їх шляхом зіставлень.»

Руйнацьке — значить: безперервно розмотичувати зліплені докупи звичкою грудки слів, розсувати утворені наново елементи один від одного відстанями нового контексту («іронія»), виявнювати зображувану річ так, щоб вона при літературному споживанні щоразу відчувалась як відкриття, як новий кут бачення світу.

Те, що робиться в нас, — полярна протилежність. Утворені колись свіжі нерівенства (напр., у Шевченка, у Куліша, у Свидницького) давно вже зведено до мертвих рівнянь. І не тільки зведено, а й наглухо запоєно по консервних бляшанках. Спроби ці бляшанки розсадити і з маринованих у них запасів видобути нові життєдайні соки — серед нашої кололітературної публіки або не сприймаються зовсім, абож сприймаються як несерйозні «панські жарти», як непотрібні «дзеньки-бреньки».

Ілюстрація того, як читацьке суспільство, читаючи надруковані на папері речення, перебуває у немовлячому невіданні, що з того належить до літератури, а що ні. На сторінках найновішого числа «Сучасности» (ч. 4, квітень 1964, ст. ст. 123-124) Надія М. Олійник розповіла про систематичні сходини «Гуртка читачок» у Монтреалі, Канада. Названо при тому — поза двома збірниками — 22 призвища людей, чиї індивідуальні писання читачки обговорили. Прикладаючи до цієї кількости чисто фаховий критерій, подаю свого роду статистичний коментар: 10 осіб з обговорених перебувають поза літературою взагалі, семеро перебувають у ній остільки, оскільки в їхніх творах можна вичути хоч і витрачений на позалітературні справи, про все таки талант, і тільки у п'ятьох випадках ідеться про справжніх письменників.

Секрет того, чому має місце таке нерозрізняння, розкривається просто. Він розкривається з слів авторки допису, якими вона зформулювала бажання монтреальських читачок (ст. 124): «всі прагнуть знати, що являє собою сучасна українська літературна творчість, якими шляхами вона розвивається і наскільки вона зберігає суто український характер.» От у цьому й уся справа. Жінки пильно читають і обговорюють книжки, і ніхто не скаже їм, що «суто національний характер» не існує у природі доти, доки він не буде омислений як перетворений літературною формою матеріял, і що доки не існує перетворюючої форми, не існує не тільки українська, а й взагалі будь-яка література.

Люди оцінюють українськість літератури за самим фактом українськости її мови або українськости фабули. Тут — тобто, на чистому фантомі з погляду структури явища — зосереджується вся увага. Повз увагу слизають речі, літературно абсолютно неможливі, такі, як оті заслинені «стрункі тополі», «чудова українська природа» (одна з авторок у «Безсмертних» і одна з тисяч українських авторок взагалі, Марія Лещинська, ст. 27, так і пише: «і раптом перед нами відкрилась чудова панорама»), «чудова, милозвучна, музична українська мова» (пор. С. К-ров у «Безсмертних», ст. 66: «Чудова українська мова, майстерність викладу і глибина думки створили своєрідну музику...»). Останні десятиріччя принесли з собою «залізних, невгнутих бійців», «героїв, перед пам'яттю яких стається на-струнко» і подібну четвероґатункову оперу, яку вивести з ужитку можна хібащо безперервним і послідовним її висмію-

ванням доти, поки її безглуздя стане явне для принаймні значної кількости освічених людей.

Те, що тим часом ніхто як слід висміювати не береться, — факт показовий. Показовий і той факт, що висміювати беруться з протилежної сторони: ті, хто за існуючого стану літературного життя почувають себе, мов в улюбленій калюжі, тих, хто калюжу бажають розбризкати, розкропити і змусити випаруватись. Але поки йдеться тільки про бездарні «пародії», це ще півбіди. Гірше, коли болото заходжується видавати звуки, схожі на гавкання.

Ще одна цитата з Шкловського (остання) — про закони виникання нових літературних форм: «Нові форми у мистецтві утворюються шляхом канонізації форм низького мистецтва. Походження Пушкіна — з малого мистецтва альбомів, роману — з оповідань жаху, на кшталт сучасних Пінкертонів. Некрасов — з водевілю. Блок — з циганського романсу. Маяковський — з гумористичної поезії.»

Шкловський (у властивій порі своєї творчости) належить до великої доби російської літератури, яка прийняла цей та інші його критерії з тією гідністю, що не може не бути притаманна великій добі. Коли доба перестала бути великою, винні того були не літератори. У нас же причиною ліквідації того, що мало бути добою, була не тільки сталінщина, отже не тільки сила космічна, але й те, за чим у нас буває сливе завжди останнє слово: так звана концепція власних сил. І коли проф. Юрій Шевельов, під тодішнім своїм літературним ім'ям, спробував був за схожим критерієм розглянути генетично й структурально феномен поезії Олени Теліги, то... Так, моя акустична пам'ять ще й досі зберігає шок, утворений вереском з того приводу, що критик, бачте, робить з Теліги «альбомну поетку».

Звикле до вислову нижче літературного нуля вухо сприймає кожну спробу звести слово у ступінь, поставити річ на щабель «учуднення» — як пряму образу. Колись в одному репортажі я написав, що на вулицях Обераммерґав можна побачити апостолів, які розвозять гній. Мене обвинуватили мало не у богохульстві. Люди читають не Євангелію, а її букву. Вони не фіксують своїм духовим зором того, скільки якраз у Євангелії мовиться про польові роботи. Для них поняття «жнив» — бинда, яка прикрашає сцену під час «академії». Вони давно пустили з овиду факт, що жнива неможливі без угноєння.

Подібне й у сумежних з літературою мистецтвах. Святослав Гординський — автор авторитетного в нас малярського «кічу», званого «візантинізмом» і покликаного в образотворчому мистецтві відогравати ту ролю, яку півсторіччя тому в літературі відогравала кащенківщина. Так, як кащенківщина поступово вмертвила у суспільстві здатність розрізняти між літературою «Чорної ради» та антилітературою повістей Чайківського, так «візантинізм», підзнаменовуваний з одного боку під мистецтво Архипенка, з другого — спонукає продукування по церквах США та Канади ликів такого низьпробного ґатунку, що з тих церков (і тут в дослівному розумінні) хоч святих винось. Крім того, Гординський автор численних листів до редакцій.

Моя рецензія розгалужується. Причина лежить у характері самого рецензованого матеріялу. Я рецензую книгу, написану людьми, які втратили чуття мови, про людей, які зробили усе від них залежне, щоб чуття мови збудити. І тому сюжет рецензії включає в себе вставні новелі.

Але ляйтмотивне її питання про провину. Хто, справді, винен нашого стану з літературним зображенням, зокрема — з літературним портретом?

Фігурально висловлюючись, винен насамперед я. Винен тому, що не роздобув більше грошей, аніж роздобув досі, і не видав, поруч з поезією та прозою, також твори про те, як поезію і прозу треба читати. Спеціяльно щодо Гординського ви-

digitized by ukrbiblioteka.org

нен тим, що не видав йому на допомогу твори про те, як треба читати твір зорового мистецтва і як треба з прочитаним оперувати.

Але я обіцяю виправитись. Я обіцяю розшукати гроші і в українському перекладі видати твори Шкловського, Ейхенбаума й Тинянова, видати твори Вельфліна, Ріґля, Макса Двожака і Воррінґера. Є, тим часом, крім мене і невиправні винні.

У тому, що злежалими шаблонами оперують нефахівці, винні іменитi фахівці. За сплощеного у загальниках Зерова провина лежить на Галині Журбі, бо ось її, також поза всякими мірками літературного добра та зла, зображення цієї людини («Безсмертні», ст. 39): «... життєрадісна, культурна, добра людина, перейнята якимсь внутрішнім сяйвом.» До відповідальности за патетику «залізних і невгнутих» причетний Петро Одарченко. Бо ось його, — і це вже навіть не потойбіч добра і зла, а просто потойбіч елементарного смаку (ст. 54): «Лютий ворог знищив Миколу Зерова в розцвіті його творчих сил. Але ніяка ворожа сила ніколи не зможе знищити безсмертних скарбів ...»

Думаю, що під лінією доброго смаку простягається і сама назва збірника: «Безсмертні». Якщо вона належала покійному редакторові, її всеодно треба було переінакшити.

Взагалі за профанів відповідають посвячені, і тільки вони. І тут місце ще одній вставній новелі.

Зворушливу нотатку надрукував Леонид Гусин («Сучасність», ч. 2, лютий 1964). Зворушлива його ситуація. Він любить українське слово. Він пише так (ст. 120): «Мені, як моволюбові, було просто боляче чути з уст дитини не чудове українське слово „курінь", а російське „шалас".» Зворушливо це тому, що, видно, нема ніякого поблизу автора нотатки, хто б йому пояснив, що, поперше, не «шалас», а «шалаш», що, подруге, це тюркське, перське, арабське, яке завтодно, але не російське слово, і що, потретє, шалаш не завжди курінь: курінь може бути ліп'яний (був на Січі, здається, й мурований), шалаш — ніколи.

Але що ж лексика й семантика, коли нікому озватися за потоптані права звичайнісінької граматики. Гусин пише так (тс): «Читаючи їх, доводиться дивуватися ...» Ця дика, неприборкана конструкція розповсюджена в нас без усяких меж. Гусин може зустрінути її щодня у першому-ліпшому часописі. Може, на жаль, зустрінути й у тексті мовознавця, д-ра Олекси Горбача («Сучасність», ч. 3, березень 1964, ст. 107): «Більшість оглядів писана з позицій структуралізму, інколи кепкуючи зі спізнених молодограматиків і традиціоналістів ...» Як на те, д-р Горбач при тому критикує саме мовознавчу працю, появлену на Заході і стосовну мовознавства в УРСР. І щодо останнього можна з ґарантією запевнити, що воно не пропустило б цю неграмотну конструкцію, як і взагалі будь-яку неграмотну конструкцію.

Повертаюсь, однак, до предмету своєї рецензії і переходжу до найделікатнішого в ній пасусу.

Збірник, отже, композиційно укладений так, що аж наприкінці, з вміщеного там матеріялу високого літературного звучання стає явно, чим міг би він бути, якби ті, хто пишуть спогади українською мовою, орієнтувались на справжні, а не фальшиві зразки. Те, що цей матеріял — спогади Віктора Петрова — включено у збірник, належить до особливих заслуг його покійного редактора. Поза волею редактора, самозрозуміло, лежить той — теж літературно зразковий — матеріял, що являє собою некролог по ньому. Мова про прекрасно написаний вступ Івана Кошелівця.

Оскільки некролог за свою словотворчу якість має право на похвалу, це було б достатньою етичною підставою не містити мою рецензію у друкованому органі, що його редаґує саме автор некрологу. Є в ньому, однак, місце (мало не сказав: «на щастя»!), яке заслуговує на докір. І вмонтовуючи сюди докір, я тим самим невтралізую

факт, що рецензія з'являється таки на сторінках «Сучасности».

На сторінці 13 (так, тринадцятій!) у Кошелівця сказано про переклад «Одіссеї», приналежний Володимирові Державину. Такого перекладу нема на світі. Державин перекладав — не повнотою — «Іліяду».

Помилка зробила школу. На похороні Державина в Авґсбурзі 10 березня цього року один професор промовляв над його могилою. Що він при тому «Атенську політію» приписав Ксенофонтові, слід віднести до суми знань, типової в нас для людини, яка носить звання професора невідривно від титулу доктора. Що він назвав покійного гострослова «гігантом науки», належить до долі українського інтелектуала, у мовомисленні якого патос глушить усяку чуйність до семантичних відтінків. Але за те, що він так само зробив Державина автором перекладу «Одіссеї», провина лежить на Кошелівцеві, і тільки на ньому.**

Висновки були б такі.

Я не знаю, чи маю я право сказати: вірю, мовляв, що, прочитавши мою рецензію, знайдеться (знайдуться) хтось, хто зрозуміє, чому російська література має успіх у світі, а наша ні, і спробує докласти сил, щоб спричинитися до виправлення стану. «Віра походить з браку ймовірности» — говориться в одному з найкращих афоризмів Володимира Державина, і саме тому я вірю з однаковим розподілом сил віри і в те, що все пророблене Михайлом Орестом (тут, у збірнику, і взагалі) не дасть ніяких результатів, і в те, що воно якісь результати дасть.

Та саме тому, що шанси ймовірности рівні, вибір між двома можливостями майбутнього лишається вільним. Волію оптимістичний варіянт. І через те ще раз рекомендую зредаґований Орестом збірник для потужного поширення і читання з найпильнішою увагою.

Ігор Костецький

** З Гомером у збрінику взагалі все навпаки. На ст. 68 С. К-ров намагається засвідчити таке: «Одного разу я попросив Миколу Костьовича дати мені російський, пера Жуковського, переклад „Іліяди". Він сказав, що може подарувати мені переклад, бо в нього є два примірники...» Не вірю ані одному слову. З тієї аксіоматичної причини, що якраз Жуковський переклав не «Іліяду», а «Одіссею».

digitized by ukrbiblioteka.org

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Спрямоване також і на адресу Москви

«Колоніяльні держави в порядку виконання свого морального обов'язку повинні були б повернути народам колишніх колоній хоча б частину багатств, які вони викачали звідти в минулому...» Такі слова впали в одній промові, виголошеній у Женеві в перші дні квітня цього року під час Міжнародної конференції ОН у справах торгівлі і розвитку. Можна думати, що цю вимогу поставив представник якоїсь колишньої колонії, яка за останній час державно усамостійнилась і належить тепер до категорії «економічно слаборозвинутих країн». Не виключено, що саме так зформульоване речення не раз повторялося чи парафразувалося у виступах азійських та африканських учасників конференції. До речі, ці представники цілком у праві ставити подібні вимоги, і то ставити їх не тільки в порядку морального зобов'язання.

Однак вищецитоване речення ми знайшли в промові міністра торгівлі Української РСР Георгія Л. Сахновського («Радянська Україна» від 9 квітня 1964). Отож говорив представник індустріялізованої країни, яка в реєстрі Об'єднаних Націй зараховується до числа 26 «економічно розвинених країн» і яка у зв'язку з цим зобов'язана активно включитися в політику допомоги, що її для слаборозвинутих держав організують Об'єднані Нації. Було б, може, все в порядку, якби Георгій Леонидович та йому подібні в Києві нарешті усвідомили, що Україна знаходилася не тільки в півколоніяльній залежності від царської Росії, але знаходиться також у такій же залежності він комуністичної Російської РФСР, яка для російського великодержавного шовінізму та колоніялізму змонополізувала імперіяльну конструкцію під назвою СРСР. Логічно виходило б, що й російська колоніяльна держава (не важливо, в яких шатах вона виступає — царських чи радянсько-комуністичних) повинна б нарешті повернути народам своїх колишніх і теперішніх колоній «хоча б частину багатств», що їх вона колись награбувала і грабить ще тепер.

Не можна дивуватися Сахновському, який сам, бувши представником по-колоніялістськи експлуатованої держави, цинічно одягнувся в тогу оборонця прав та вимог економічно слаборозвинутих країн — колишніх колоній. Але треба більше ніж дивуватися всім тим слухачам його промови, які не «припилили його до стіни» і не примусили заявити, яку «частину багатств» України та інших союзних республік чи держав «народної демократії» повернула Росія народам цих республік і держав. Якщо їм, цим слухачам у Женеві, не є відомий цей колоніялістський визиск, то вони могли про це поінформуватися, наприклад, у представника Румунської Народної Республіки, який напевно дав би їм якнайдокладнішу характеристику господарського плянування та товарообміну в рамах Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ або популярніше «Комекон»).

Коли ми саме так скоментували пасус у промові Георгія Леонидовича, то не тому, щоб заперечити чи применшити право експлуатованих націй та держав на господарську реституцію, а тому, щоб усі колоніяльні імперії — не зважаючи на те, чо вони «капіталістичні», чи «соціялістичні» — були трактовані нарівні: щоб ці імперії, а в тому числі передусім СРСР, були міжнародноправно примушені повернути народам загарбані в них багатства.

Але на міжнародній арені справи уклалися так, що речникам комуністичних тоталістських режимів можна і вільно демонструвати невибагливі вправи з діялектики і плаской демагогії без того, щоб хтось відважився назвати їхні виступи властивими їм іменами. Повторюємо, що на виступ Сахновського аж напрошувалася репліка: яку частину награбованих багатств повернула Росія колишнім і теперішнім колоніям? Поки таке питання не буде поставлене відкрито в площині історичної правди, доти важко уявити собі, щоб народи Азії, Африки та Латинської Америки могли зрозуміти та усвідомити імперіяльну і колоніяльну суть російського більшовицького тоталізму.

В. П. С.

Польське відзначення Шевченкових роковин

Не буде, мабуть, помилкою, коли на цьому місці сконстатуємо, що Польське «Радіо Вільної Европи» (РВЕ) було тією установою у світі, яка перша в цьому році вшанувала 150-річчя з дня народження Тараса Шевченка чужомовною вокально-музичною програмою. У вечорі 7 березня ця радіовисильня двічі надала відповідну 25-хвилинну програму, яку повторено втретє в понеділок, 9 березня, вранці.

Симпатичний голос радіодикторки повідомив слухачів, що точка програми п. н. «Літературний додаток», звичайно присвячена творчості польських письменників на чужині, тим разом буде винятково призначена на те, «щоб ушанувати великі роковини братнього народу — 150-річчя народин пророка України Тараса Шевченка». На тлі хорового співу «Думи мої», чим почато програму, був прорецитований польський переклад цієї поезії. Слідувала коротка розповідь про Шевченка та його взаємини з поляками, ілюстрована фраґментом поеми Юзефа Лободовського на честь поета. Після цього проф. Павло Зайцев виклав у формі есею цікаві думки про значення Шевченка не тільки для українців, але також і зокрема для поляків. Відомому шевченкознавцеві вдалося в своєму 10-хвилинному виступі заакцентувати все найважливіше для польського слухача. Не зважаючи на сконденсованість форми та змісту (а, може, саме завдяки цьому) есей дав надзвичайно чіткий образ Шевченка як мистця, мислителя та борця за свободу. Окремо тут були пікреслені його взаємини з польськими друзями під час російського заслання і його знання польської культурної творчости.

«Але нехай тепер промовить сам поет своїми віршами, на яких виховувалися цілі покоління українського народу і які завжди були близькі полякам», — продовжував автор програми після виступу П. Зайцева. І на хвилі етеру поплили знамениті переклади польською мовою, рецитовані справжніми мистцями словами: «Муза» (в перекладі Ю. Лободовського), «Вогні горять» (у перекладі Казімержа Вержинського), «Розрита могила» та інші.

Відспіванням «Заповіту» і рецитацією перекладу цього твору на тлі хорового виступу закінчилася ця бездоганно підготована та виконана радіопрограма. Зазначити треба, що бидві хорові точки були виконані українською мовою.

Впорядник програми і автор пояснювальних текстів — Евґеніюш Ромішевський, рецитатори — Кароль Марек та Кароль Дорвський. Програму на честь Шевченка заініціював директор Польської висильні РВЕ Ян Новак. Їм усім належить сердечна подяка та щире визнання. А сама програма та її виконання можуть послужити зраз-

digitized by ukrbiblioteka.org

ком, як укладати такі чи подібні чужомовні радіопрограми з приводу Шевченківського ювілейного року.

*

Однак при цій нагоді не вільно замовчати більше, ніж некультурного вибрику радянських заглушувальних радіостанцій. Не зважаючи на постанову XII сесії генеральної конференції ЮНЕСКО з листопада 1963 про «спеціяльне вшанування 150-річчя з дня народження великого Кобзаря» (див. «Радянська Україна» від 8 січня 1964) шевченківська програма Польської висильні РВЕ була заглушувана, зокрема несамовито міцно тоді, коли почав говорити П. Зайцев. Московським наказодавцям щодо фальшування та спотворювання ідейного змісту всієї творчости Т. Шевченка аж ніяк не була до вподоби правда про Шевченка — його боротьба проти будь-якого насильства, його ворожість до російського царату, його прагнення до дружньої співпраці з поляками, поневоленими так само, як і українці, російським імперіялізмом. До речі, СРСР є активним членом ЮНЕСКО, а його російський представник голосував разом з представниками 112 членів-держав ЮНЕСКО за прийняття згаданої постанови в справі ювілею Шевченка. А тепер питання: чи представник УРСР в ЮНЕСКО або Комісія УРСР у справах ЮНЕСКО висунуть факт заглушування російськими великодержавними шовіністами Шевченкової програми перед відповідальними органами цієї міжнародної організації?

*

У зв'язку з польською радіопрограмою для вшанування Шевченка конечним є відмітити також факт, що вся без винятку західньонімецька преса та всі радіовисильні до кінця квітня (коли пишуться ці рядки) «якнайпослідовніше» відмовчалися від Шевченкового ювілейного року. При цьому треба підкреслити, що Німецька Федеративна Республіка є членом ЮНЕСКО, а всім її публіцистичним органам є добре відомі такі періодичні видання, як от «Календар», «Інформації» чи «Кур'єр ЮНЕСКО», де пропонується відзначати «роковини великих людей і подій», в тому числі і роковини Шевченка.

Всі три цитовані тут факти говорять, так би мовити, «самі за себе...» (-ів)

Відповідь діячам культури Української Радянської Соціялістичної Республіки від діячів української культури в Америці й Канаді

Дорогі земляки!

Вашого листа до українців, до української громади в США, до Комітету пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Вашінґтоні ми прочитали з великою увагою.

Прочитали з увагою поперше тому, що його підписали здебільшого шановані нами старші й молодші творці й діячі української науки, літератури й мистецтва, а подруге це й тому, що це вперше за двадцять років, після вимушеного нашого великого ісходу з рідного краю, ви знайшли змогу промовити до нас, як до синів одного народу.

Нам було приємно прочитати, що ви позитивно оцінили зусилля нашої громади в США збудувати власними силами пам'ятник великому поетові українського народу в столиці Сполучених Штатів Америки — Вашінґтоні, з зацікавленням прочитали ми, що ви були б раді приїхати до нас і взяти участь в урочистому відкритті пам'ятника Шевченкові. Вияв такого вашого бажання ще раз показує, яку могутню силу має слово нашого національного генія, коли воно отак єднає всіх українців. Відкриття пам'ятника Шевченкові у Вашінґтоні — це таке велике свято українського народу, що взяти в ньому участь — то

честь і право всіх українців, де б вони не перебували. Ми сподіваємося, що Ваше бажання настільки щире й активне, що Вам пощастить перебороти всі перешкоди й приїхати на це наше свято.

Ми поділяємо Ваші думки, що ім'я поета України Тараса Шевченка, великого гуманіста, виразника правди і всебічної свободи всіх поневолених, заслужено стоїть серед найсвітліших імен людства. Ви слушно кажете, що Шевченко був великим українським патріотом, вірним сином свого народу і що одночасно він з глибокою пошаною ставився до інших народів. Поважати і любити інші народи може по-справжньому тільки той, хто поважає й любить свій народ. А Шевченко не тільки любив Україну, свій поневолений народ, а й боровся за його права, не побоявшись в'язниці, каторги й досмертного вигнання з рідного краю. І що найважливіше, — страждав і боровся Шевченко не за якусь там абстрактну Україну, не за саму лише назву її, не за куце право раба говорити своєю мовою і співати своїх пісень, а за велику, справді вільну й незалежну Україну, де справжнім господарем і сувереном був би сам український народ. Це універсальна, велика, вселюдська ідея свободи, що, як ви правдиво пишете, близька й зрозуміла всім поневоленим народам світу; а ми сконкретизуємо — починаючи від усіх народів російської імперії, що тепер зветься СССР, до найменших народів Африки й Азії, які сьогодні прокидаються в своїй національній свідомості й прискореним темпом, навіть випереджаючи Україну, здобувають свою державну незалежність. За цю універсальну ідею всебічної свободи народів, за справжній патріотизм та за зразково-гідну пошану до всіх народів світу ми й шануємо нашого Кобзаря.

Шевченко мріяв, пишете ви, «щоб усі слов'яни стали добрими братами». Це, додамо ми, не тільки мрія, це — мета й пекуча потреба вірности й дружби між народами. Вона була виплекана в колі найближчих друзів і однодумців Шевченка — у Кирило-Методіївському Братстві. Саме їх політичний маніфест «Книги Битія українського народу» та інші програмові документи стверджували більше як сто літ тому, що «Україна буде Річчю Посполитою», непідлеглою, рівною серед рівних, вільною серед вільних, де не буде ані ‚старших', ані ‚молодших', ані ‚великих', ані ‚малих'». Таку ідею справжнього інтернаціоналізму, ідею справжньої дружби між вільними і рівноправними народами заповів усім своїм нащадкам, а серед них і вам з нами, Тарас Шевченко.

Ви пригадуєте нам слова Шевченка:

І чужого научайтесь,
І свого не цурайтесь.

Ми приймаємо цю пригадку й при тому кажемо вам: пам'ятаємо, повторюємо й навчаємо своїх дітей. І пам'ятаємо не тільки ці два рядки, і всю цілість ідеї — заповіту Шевченкового «Посланія». Живемо серед великого англомовного моря. Та коли б ви відвідали наші численні товариства, клюби, школи, юнацькі організації, наші наукові установи, літературно-мистецькі вечори, малярські виставки, товариства українських лікарів, інженерів, професорів Америки й Канади, або ще показовіше — збори наших робітничих, фармерських, кооперативних організацій, чи наші численні церкви, — ви скрізь почули б українську мову.

Та нам би хотілось почути, як там у вас, на українській державній території, серед українського мовного моря, виконується цей заповіт Шевченка?

Поза цим, ваш лист має ряд тривожних, суперечливих і просто з арсеналу холодної війни запозичених фраз і тверджень. Та ми не будемо їх коментувати. Обійдемо зовсім мовчанкою суперечне з тоном вашого листа вступне слово від редакції «Літературної України». Натомість зупинимось ще на деяких важливих питаннях.

Наш «древній і вічно юний Київ» ви скромно називаєте лише «столицею нашої республіки», а Москву — «столицею нашої Батьківщини» (з великої літери!). Цей пасаж ви-

digitized by ukrbiblioteka.org

кликає у нас цілу гаму гірких думок. Та не будемо їх висловлювати. Ми тільки запитаємо: невже кривава інквізиція Сталіна, вибачте — «доба культу особи» — так безнадійно позначилася на свідомості навіть діячів культури Української РСР? Невже доречно було б тут пригадати, як ставився Шевченко до всіх рабів і «дядьків отечества чужого», до всілякого «варшавського сміття» й «грязі Москви», до всіх тих перевертнів, що допомагають «москалеві господарювати та з матері полатану сорочку знімати»?!

Теза — «Москва, столиця нашої Батьківщини» — тісно в'яжеться з програмою партії, що була ухвалена XXII з'їздом КПРС. Ця програма, як відомо, заплянувала «стирання національних відмінностей» за утопійною аналогією з «стиранням клясових граней». Думаємо також про одверто проклямоване і здійснюване вимішування населення та наукових, технічних, господарчих, культурних і громадсько-адміністративних кадрів по всіх республіках. Думаємо про русифікацію шкіл, та про урядове проголошення російської мови «другою рідною мовою» неросійських народів СРСР. Думаємо про вирок смерти неросійським народам, як націям. Нова програма русифікації всіх націй РСРС проводиться в життя з холодною послідовністю, про що свідчасть постійно численні матеріяли в самій радянській пресі. Мимоволі спадає на думку, що крім обіжника Валуєва 1863 року й «Емського указу» 1876 року та ґеноциду 1930 років — історія ще не знала такого цинічного антилюдського курсу на умертвлення поневолених народів, як націй.

Ми живемо далеко від рідної землі. Нам трудно бачити в повному обсязі, як директиви XXII з'їзду КПРС про «зближення націй» відбились у щоденному житті нашого народу. Але коли навіть у такому листі до українців, що «поза вітчизною сущі» ви змушені були назвати Москву «столицею нашої Батьківщини», коли ми з радянської преси довідуємось про гальмування згори поширювання української радянської книжки й преси на користь російської, про брак українських підручників та викладачів українською мовою для технічних наук, про русифікацію театрів і журналів у центрі українського Донбасу, про зарахування Олександра Довженка до російської кінокультури (див. «Театральную Энциклопедию», 1963) та експорт його творів за кордон, як російського кінорежисера і письменника — і безліч подібних фактів — то нам видається, що все це наслідки звичайного російського великодержавного шовінізму, розпаношеного й коронованого новою програмою КПРС.

Нотуємо це все з свідомістю нашої великої спільної трагедії, а не для того, щоб вас особисто в чомусь обвинувачувати. Ділимося з вами тою тяжкою тривогою за долю нашого народу, яка огортає нас тут і не дає спокою. Нам хотілось би думати, що ваш лист може означати початок кінця тієї політики, що під фірмою «дружби народів» тотально заперечує природні права неросійських націй на державну незалежність та в основі руйнує ґрунт для справжньої дружби народів.

В цих умовах ще сильніше і актуальніше звучать заповіти Шевченка. Ті заповіти владно вимагають здійснення їх!

То, хай же, — повторимо ми ваші побаження, — Шевченківські роковини стануть днями поширення і здійснення — додамо від себе — величних, але ніким не спотворених, ідеалів Поета. Хай вони сприяють зміцненню культурних, а ми б ще побажали — і дипломатичних, і торговельних зв'язків різних народів з Україною, як державою суверенною, без чужих наглядачів. Хай же стануть ці Шевченківські роковини початком нашого з вами, культурними діячами України, ближчого взаємозрозуміння. Нехай же упаде назавжди залізна завіса!

Щиро кажемо Вам: ми радо б з вами зустрілися і поговорили. Просто, безпосередньо, як люди з людьми. У звичайних, без офіційних

формальностей, зустрічах і розмовах діячі культури легше могли б зрозуміти одні одних. Адже ж ми, як і ви, любимо й шануємо нашого безсмертного Кобзаря. Ми, як і ви, працюємо мірою всіх наших сил на добро й розвиток культури й науки нашої нації. Ми так, як і ви, хотіли б бачити цілий світ остаточно звільненим, як ви влучно пишете, «від усякої тиранії й імперіялізмів всіх мастей». Ми так, як і ви, не хочемо нової світової війни, не хочемо бачити над Україною й людством смертоносних свічок термоядерних бомб. Ми, як напевно ви, хотіли б дожити до здійснення Шевченкових ідеалів свободи й любови, коли справді таки нарешті

...на оновленій землі,
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі!

(Слідують шістдесят два підписи)

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Розмова читача з автором

Дозвольте поділитися на сторінках Вашого журнала думками про книгу Івана Кошелівця «Сучасна література в УРСР». Читаючи цю книгу від першої до останньої сторінки, можна тільки подивляти автора, який, не маючи безпосереднього живого контакту з зображеним, зумів подати широкий критичний огляд сучасної української радянської літератури і докладну схему її розвитку.

Вже в попередньому вступі читач знайомиться з псевдонауковими і догматичними настановами, за якими змушені працювати радянські дослідники. Довідуємося, що від комуністичної суб'єктивної схеми в літературознавстві найбільше потерпіли праці, присвячені питанням загальної естетики, теорії літератури і історії української літератури. Автор слушно окреслює ці праці «найбільше безплідною частиною в радянському літературознавстві». Авторові спостереження надзвичайно вагомі зокрема тепер, коли повінь псевдонаукових праць радянських дослідників літератури щораз більше заливає книжкові ринки тут, на Заході.

В розділі «Трохи статистики» подані інформації про долю українських белетристів, поетів та критиків, які, не розвинувшися, щезли з літературних обріїв. Тут зібрані цікаві факти з біографії знищених, замовклих, «реабілітованих».

Розділ за розділом, усюди відчувається присутність автора. Читаючи це, можна зрозуміти його хвилювання за долю невинно змасакрованих і за долю тих, хто в умовах заціпеніння має відвагу підняти творче перо. Поширений огляд чотирьох поколінь у літературі, можна назвати дуже вдалою і доречною спробою періодизації. Перед читачем виразно розкриваються страдницькі шляхи насильного переходу першого покоління на т. зв. «радянські позиції». Екранно пересувається перед очима процес «перебудови», переконливо ілюструється ціна всіх тих жертв, якими прищеплювався «соціялістичний реалізм».

Автор докладно розглянув друге

digitized by ukrbiblioteka.org

покоління, яке «також було перебудоване, хібащо не з буржуазно-національних на радянських, як перше покоління, а з не зовсім досконалих на радянських досконалих» (стор. 39). Коротко я назвала б це чисткою. У зв'язку з цим автор з'ясовує, як саме проходив процес чистки і які наслідки він по собі залишив. І тут довідуємося про сумну долю Влизька, Підмогильного, Сенченка, Епіка, Гордієнка, Яновського, Бажана та інших.

Трете покоління— «найбільше безталанне». Сказано правдиво і справедливо. Воно ж перенесло на своїх плечах терор Постишевщини, «дотик Єжових рукавиць» та офіційні накази щодо уніфікації літератури — проголошення соцреалізму як «єдиної творчої методи» радянської літератури. Це покоління було «позбавлене права вибору своєї власної творчої методи, свого стилю, свого індивідуального творчого вияву» (стор. 40).

Але надзвичайно цінні думки знаходимо в розділі, присвяченому «шестидесятникам». Це — черверте — покоління автор насвітлив рельєфно і дуже цікаво. Подано цілу низку фактичного матеріялу і визначено ті суспільні фактори, які зумовили появу цього покоління. Воно — покоління буйних, воно прагне розпростерти творчі крила. Чимало сторінок присвячено творчості Ліни Костенко; подано цікаві довідки та спостереження з життя і літературної праці Драча, Вінграновського, Гуцала, Світличного, Шевчука. Тут уміщено найновіший матеріял про дискусії, які в літературознавчих колах ведуться навколо сміливців — бунтарів проти скованости творчої волі.

Автор скромно завважує, що його праця є тільки своєрідною схематизацією сучасної літератури УРСР, але всі розділи його книги далеко відходять від поняття тільки простої схематизації. Бо, крім сили фактичного матеріялу, ми знаходимо чіткі літературні портрети, досконалі екскурси в минуле та його докладне насвітлення, аналізу творів окремих письменників. Ця аналіза не тільки ілюструє типові явища в радянському літературознавстві, але й дає об'єктивний погляд на творчість письменників. Винятки з листування, цитати з творів і відповідні авторські коментарі допомагають уявити собі індивідуальність Тичини, Рильського, Вишні, Зерова, Довженка, Яновського, Дзюби та інших, чий творчий шлях покритий терном, чиї твори примушені бути нерозгаданими ребусами, чиї творчі можливості закуті в соцреалістичні рами.

Докладно насвітлено також творчість та особистість «вибраних» — О. Корнійчука, М. Шеремета, С. Жураховича, М. Стельмаха, які завдяки успішному засвоєнню офіційних настанов і вмінню пристосуватися до «клімату» стали панами ситуації в сучасному літературознавстві УРСР.

У висновках подані сміливі думки про значення сучасного радянського літературознавства в творчому культурному процесі, вказано на перспективи дальшого розвитку і про його ролю в майбутньому. Скажу одверто: книга І. Кошелівця — поважне надбання наших літературознавчих студій. Мені таки здається, що автор зумів довести свій критичний огляд до такої досконалости, що на підставі цього огляду читач може уявити і зрозуміти правдивий стан сучасної літератури УРСР.

Поминаю недоліки, про які, до речі, згадує сам автор і які виникли тільки в наслідок обставин — у наслідок браку достатньої кількости інформативного матеріялу.

Без будь-яких чемностевих компліментів кажу: книга Івана Кошелівця «Сучасна література в УРСР» — це солідний посібник не тільки для теперішнього покоління, а й посібник, за який авторові дякуватиме майбутність.

Надія ПОПІЛЬ (Торонто)

Прошу спростувати «невірні факти»

Видавництво журнала «Сучасність» повідомило мене, що опублікування другої частини моїх записок «По похилій площі» припиняється, бо, мовляв, до редакції «вплинули протести, де говориться, що насвітлені факти не завжди вірно передані, перекручені і т. д.».

Прошу всіх тих, хто знаходить у моїх записках якісь факти «невірно передані, перекручені», їх спростувати на сторінках української преси або якось інакше виправити їх фактичними даними. Від цього історія нашої дипломатії тільки виграє.

З свого боку заявляю: мої записки, що подають події в хронологічному порядку, завжди вірно відбивають факти, як вони відбувалися під тією датою, що позначена в записках. Записки — не спогади, і в них деякі особи під кінець іноді представляються в іншому вигляді, ніж у перших розділах.

Знаю, що дехто закидає мені пофальшування або й вигадання розмови з А. Чехівським, яку надруковано в «Сучасності», ч. 8 (32) за 1963 рік, стор. 90, і яка стосується штатів місії, а зокрема — платні голови місії Дмитра Антоновича. Мої записки складені на основі мого тодішнього щоденника, який в мене зберігся, і на основі документів місії, які також переховуються в мене. Я прошу редакцію журнала «Сучасність» доручити комусь із передплатників журнала в Буенос-Айресі (або якійсь іншій довіреній особі) зайти до мене і я радо покажу йому мій щоденник з 1919 року, де в зошиті ч. 11, стор. 7-12, записано ту розмову з А. Чехівським, що її надруковано в «Сучасності». Я можу показати також оригінал «Заключення» юрисконсульта місії, д-ра Т. Галіпа, що його він представив голові місії 14 січня 1920 з приводу наказу міністерства закордонних справ УНР, ч. 870 від 15 листопада 1919 про скорочення штатів місії. В пункті III свого «Заключення» юрисконсульт Т. Галіп писав:

«...Щодо постанови про зрівняння максимуму платні Голови місії з окладами утримання міністрів тих держав, де вони перебувають, то треба завважити, що оклади міністрів не однакові. Звичайно, тут треба розуміти міністрів закордонних справ, оклади утримання яких зазначені в державному бюджеті і можуть дати підставу. (Окрім цього, міністри закордонних справ мають у розпорядженні гроші з призначених для цього диспозиційних фондів. Дійсні видатки з цих фондів не оголошуються). При такому стані доведеться, до дальшого вияснення, держатися мінімуму в розмірах цит. наказу, тобто 50% дотеперішніх сум...»

Той документ, оригінал якого я тримаю до розпорядження зацікавлених, виявляє, що голова місії в Італії отримував платню двічі більшу, ніж міністер закордонних справ Італії.

Треба при цьому зазначити, що сам голова місії наказом від 2 січня 1920 (який також знаходиться в розпорядженні зацікавлених) вирішив «з огляду на неотримання нового асиґнування на 1920 рік» скоротити «тимчасово» свою платню на 50%. Попередню платню голова місії діставав з січня 1919 згідно з штатами місії, затвердженими міністерством закордонних справ УНР 18 січня 1919. На жаль, цих штатів я не можу в себе знайти, але вони відповідають тому, що говорив мені скарбник та бухгальтер місії А. Чехівський — людина дуже порядна і чесна.

З огляду на те, що дехто поширює про мене злісні коментарі, ні-

digitized by ukrbiblioteka.org

би я в своїх записках кидаю наклепи, і це кидає тінь на мою репутацію чесного науковця, публіциста та історика, якому за 47 років наукової та публіцистичної діяльности ніхто ніколи ще не закидував викривлювання фактів, прошу редакцію журнала «Сучасність» надрукувати це моє вияснення і доручити комусь перевірити, чи справді запис у моєму щоденнику під датою 27 грудня 1919 відповідає тому, що опубліковано в журналі.

Євген ОНАЦЬКИЙ (Буенос-Айрес)

Від редакції

В мемуарних матеріялах того роду, як «По похилій площі» Євгена Онацького, деколи бувають дані та твердження, які, може, надто суб'єктивно та однобічно, а навіть і несправедливо насвітлюють окремі фраґменти з діяльности різних відомих і видатних політичних осіб. Редакція застерігається в таких випадках, що всі матеріяли мемуарного характеру публікуються на відповідальність авторів.

Якщо хтось почуває себе враженим чи навіть ображеним твердженнями або з'ясуваннями даного мемуариста, той повинен звертатися за виясненнями передусім до нього або спростувати дану справу на сторінках українських періодиків, у тому числі також у розділі спогадів журнала «Сучасність».

Редакція не має, на жаль, можливости доручати комусь перевірювати чийсь особисті архіви.

Редакція не привласнює собі права давати кінцеву оцінку діяльности тих чи тих осіб, які ще не ввійшли в клясичну історію і належать до історії поточної або й до сучасности.

Редакція журнала «Сучасність»

ЗМІСТ

Юрій Коломиєць. Поезії . 3

Віктор Некрасов. По обидва боки океану 7

Емануїл Райс. Міркування про сучасне мистецтво 53

Яр Славутич. Наклади серійних видань на Україні . . 68

Стефан Ю. Процюк. Економічно-історичні дослідження на Україні 78

Андрій Жук. Як ми їхали до Америки 90

Іван Франко. Геройство твердої руки . . 99

Критика і бібліографія. Німецькі писання Івана Франка (Йозеф Ган) — Варте найпильнішої уваги (Ігор Костецький) . . 103

Огляди, нотатки. Спрямоване також і на адресу Москви (В. П. С.) — Польське відзначення Шевченкових роковин (-ів) — Відповідь діячам культури УРСР від діячів української культури в Америці й Канаді 119

Листи до редакції. (Надія Попіль, Євген Онацький) . . . 124

digitized by ukrbiblioteka.org

Адреси наших представників

Австралія: Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.

Арґентіна: Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires

Великобрітанія: S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швайцарія: Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:6:0	3:0:0	фун.
Австрія	15,-	150,-	шил.
Англія	0:5:0	2:5:0	фун.
Арґентіна	20,-	200,-	пез.
Бельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуеля	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	гул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	нм.
Франція	2,75	28,-	ффр.
Швайцарія	2,60	26,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

Появилося 4 (78) число

DIGEST
OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за квітень 1964

Комуністична партія України — Держава і право — Економіка — Сільське господарство — Торгівля — Наука — Шевченківські роковини — Мистецтво — Преса і публікації — Радіо і телевізія — Короткі вістки.

Ціна: одно число 1.50 дол., річна передплата — 15 дол., передплата на два роки 25 дол., три роки — 30 дол.

АДРЕСА: «PROLOG» Inc.
875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

digitized by ukrbiblioteka.org